

Reading Material

for

M.A.

Semester : III

Subject : Logic & Philosophy

Paper No. :

Philosophy of Kant

Code: PA03CPHI03

Edited by

Dr. B.M. Gajera

અનુક્રમણિકા

૧. કાન્ટના વિચાર વિકાસના તબક્કાઓ
૨. કાન્ટની સમસ્યા શું છે ?
૩. બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદની સમીક્ષા
૪. નિર્ણયોના સ્વરૂપો યા પકારો
૫. પ્રાગાનુભવિક અને અનુભવાશ્રિત જ્ઞાન
૬. કાન્ટ અનુસાર વિશ્લેષક અને સંશ્લેષક વિધાનો
૭. અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણય
૮. કાન્ટનો સમીક્ષાવાદ
૯. કાન્ટનો દેશ-કાળનો તત્ત્વમીમાંસકીય ખ્યાલ
૧૦. કાન્ટની કોપરનિકન ક્રાંતિ
૧૧. વિચારના મૂળતત્ત્વો
૧૨. શુદ્ધબુદ્ધિના સિદ્ધાંતો
૧૩. બૌદ્ધિક સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના વિરોધો- પ્રથમ વિરોધ
૧૪. સૃષ્ટિ અંગેના તર્કનો બીજો વિરોધ
૧૫. અનુભવ નિરપેક્ષ સંવેદનશાસ્ત્રના નિષ્કર્ષો
૧૬. લાંબા પ્રશ્નો
૧૭. વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો

૧. કાન્ટના વિચાર વિકાસના તબક્કાઓ

પ્રાસ્તાવિક :

આધુનિક યુગની ચેતનાએ મધ્યકાલીન સમાજ, સંસ્થાઓ અને તેના ખ્યાલો વિરુદ્ધની ક્રાંતિ તરીકે ઓળખાય છે. આધુનિક યુગમાં વિચાર તેમજ ધર્મના ક્ષેત્રમાં માનવ બુદ્ધિ આત્માના સ્થાપનનું કાર્ય કરે છે. ૧૮ મી સદી નવજાગૃતિકાળ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ સદીમાં બૌદ્ધિક હિલચાલ તેની ચરમસીમાએ પહોંચે છે. આ યુગને સિદ્ધાંતો તથા વિશ્વના ખ્યાલોના યુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ તુગ પોતાની સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે માનવ મનની શક્તિ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે. રાજ્ય, ધર્મ, નીતિમત્તા, ભાષા વગેરે તેમજ સમસ્ત વિશ્વને સમજાવવા અને બુદ્ધિગમ્ય બનાવવા મથે છે. ૧૮ મી સદીનું સાહિત્ય અને તત્ત્વચિંતન ચરમસીમાએ પહોંચે છે. ગેથેનું સાહિત્ય તેમજ તત્ત્વચિંતનના ક્ષેત્રમાં જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનનું બહુ મોટું પ્રદાન રહ્યું છે. આથી જ કાન્ટનો આદર્શવાદ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રવેશદ્વાર તરીકે ઓળખાય છે. આધુનિક વિચારધારાની સમજ માટે કાન્ટની વિચારણાના મુખ્ય તબક્કાઓ સમજવા જરૂરી છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

વિચાર વિકાસના તબક્કાઓ :

કાન્ટના વિચાર વિકાસના ચાર તબક્કાઓ છે. તેના પ્રારંભિક વર્ષોમાં લાઇબ્નિઝ, વૂલ્ફિયન તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરે છે. તે સમયે તેનો જર્મન વિશ્વવિદ્યાલયો પર સારો પ્રભાવ હતો અને શૈક્ષણિક વર્તુળો ઉપરાંત બહાર પણ લોકપ્રિય હોય છે. એવા સમયે કાન્ટનો પ્રથમ તબક્કો શરૂ થાય છે.

પ્રથમ તબક્કો :

કાન્ટના વિચાર વિકાસના પ્રથમ તબક્કામાં કેટલાક જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનીઓની જેવા કે લાઇબ્નિઝ, વૂલ્ફ જેવા બુદ્ધિવાદીઓના પ્રભાવ નીચે હોય છે. આનુભવિક કસોટીઓ દ્વારા બૌદ્ધિક રીતે અંતિમ સત્યોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેમ માનવા છતાં તેમના નિબંધોમાં મૌલિકતા અને બુદ્ધિવાદથી અસંતોષ વ્યક્ત થતો જોવા મળે છે.

બીજો તબક્કો :

૧૭૬૦ થી ૧૭૭૦ ના બીજા તબક્કામાં તેઓ અનુભવવાદથી પ્રભાવિત થાય છે. જહોન લોક, શેક્ટ્સબરી અને ત્યારબાદ હ્યુમ તેના પર ઊંડી અસર પાડે છે.

કાન્ટના જણાવ્યા પ્રમાણે હ્યુમના Essays અને Enquiries ગ્રંથોએ તેને બુદ્ધિવાદી ગાઢ નિદ્રામાંથી જગાડે છે. સર્વ જ્ઞાનનો આરંભ અનુભવ સાથે થાય છે અને સંવેદનો પાછળ રહેલા પદાર્થો સ્વયંની અંતિમ બાહ્ય વાસ્તવિકતા બુદ્ધિ દ્વારા જાણી શકાતી નથી, એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે. બીજી બાજુ ૧૭૭૫ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લાઈબ્નિઝના New Essay ના વાચન બાદ તેની એ માન્યતા દ્રઢ થાય છે કે જન્મજાત વિચારો મનમાં ન હોવા છતાં મનને અનુભવનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરતી જન્મજાત શક્તિઓ હોય છે.

ત્રીજો તબક્કો :

૧૭૭૦ થી ૧૭૯૦ કાન્ટના આ ત્રીજા તબક્કાને સમીક્ષાત્મક કે વિવેચનાત્મક (Critical) તબક્કા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે કે જે તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિબિંદુ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. તે તેણે ૧૭૭૦ માં પ્રાપ્ત કરી લીધેલ હોય છે અને તે તેના લેટિન શોધપ્રબંધ “On the Form and Principles of the Sense-World and the World Intellectual” માં વ્યક્ત કરે છે. ૧૭૮૧ સુધીમાં તેમનું મન બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદનો સમન્વય કરતી અંતિમ સ્થિતિ સુધી ક્રમશઃ વિકસે છે. જેને તેઓ સમીક્ષાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવે છે.

ચોથો તબક્કો :

૧૭૯૦ થી ૧૮૦૪ના સમયગાળાને કાન્ટનો ચોથો અને અંતિમ તબક્કા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ તબક્કા દરમિયાન તેઓ ધાર્મિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ સાથે સંબંધિત હોય છે. ‘Religion Within the Limits of Pure Reason’ આ તબક્કામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ અગત્યનો ગ્રંથ છે.

સમાપન :

કાન્ટનું જીવન સર્વસાધારણ હોય છે. તેમના તત્ત્વજ્ઞાન પર તેમના જીવનની સામાન્ય હકીકતોએ ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો છે. ઘરમાં પ્રાપ્ત થયેલી તાલીમ તેનામાં ધર્મ માટે કાયમી આદરભાવ જન્માવે છે. જોકે જીવનના છેલ્લા વર્ષોમાં તેમને દેવળ જવાનું ગમતું નથી અને અનેક ધાર્મિક માન્યતાઓ અને કર્મકાંડો પ્રત્યે ઉદાસીન બને છે. તેમ છતાં તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઈશ્વર, સ્વતંત્રતા, અમરતા જેવી ધાર્મિક માન્યતાઓ અંગે નોંધપાત્ર વિચારણા થયેલી જોવા મળે છે.

કાન્ટ જીવનના બધાં ક્ષેત્રોનો પ્રેમી બની રહે છે. ગણિતશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્રની ચોક્કસ વિચારણાની તેઓ પ્રશંસા કરે છે. તેઓ માનતા હતા કે સાર્વત્રિક, આવશ્યક અને સંપૂર્ણતઃ નિશ્ચિત હોય એવા સિદ્ધાંતો જ માત્ર વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન તરીકે ગણાવાયોગ્ય છે. વ્યાપ્તિમૂલક વિજ્ઞાનોનું ક્યારેય તેઓએ મૂલ્યાંકન કર્યું નથી. આમ છતાં તેની પ્રામાણિકતા તેને એમ માનવા પ્રેરે છે કે લોક અને હુમના હાનિકારક પ્રહારો ૧૭મી અને ૧૮મી સદીના બુદ્ધિવાદને અસ્વીકાર્ય બનાવે છે. આથી તેઓ નૂતન બુદ્ધિવાદના એવા પાયા નાખવા માગે છે કે જેના પર કોઈ પ્રહારો કરી શકે નહીં.

૨. કાન્ટની સમસ્યા શું છે ?

પ્રાસ્તાવિક :

બુદ્ધિની પોતાની વિનાશક આલોચના અને સંકલ્પની નૈતિક તેમજ ધાર્મિક મૂલ્યોના સ્વીકાર અંગેની માગણી આ બે બાબતનો જવાબ આપવાની ફરજ તત્ત્વજ્ઞાનની છે. કાન્ટ આ કાર્ય કરવા માટે કટિબદ્ધ થાય છે અને તેના યુગના જુદા જુદા પ્રવાહોને- નવજાગૃતિ, અનુભવવાદ, સંશયવાદ અને રહસ્યવાદને ન્યાય આપવા મથે છે.

કાન્ટની સમસ્યા :

કાન્ટની સમસ્યાના સંદર્ભમાં એક સમકાલીન ચિંતક કહે છે કે, “એક બાજુએ હુમના સંશયવાદને અને બીજી બાજુએ જૂના રૂઢિવાદને મર્યાદિત કરવો, તેમજ ભૌતિકવાદ, ભાગ્યવાદ, નાસ્તિકવાદ તથા ભાવુકતાવાદ અને અંધશ્રદ્ધાનો પ્રતિકાર અને વિનાશ કરવો એ જ કાન્ટની સમસ્યા છે.”

આમ તો કાન્ટ વૂલ્ફના બુદ્ધિવાદથી પ્રભાવિત હતા. તેની સાથે સાથે અંગ્રેજી અનુભવવાદ અને રૂસોથી પણ આકર્ષાયા હતા. હુમે તેમને “તેમની રૂઢિવાદી ગાઢ નિદ્રામાંથી જગાડ્યા હતા.”

કાન્ટને માનવબુદ્ધિની આલોચના કરવાનું આવશ્યક લાગે છે, કારણ કે તેના દ્વારા બુદ્ધિના ન્યાયોચિત દાવાનું રક્ષણ કરી શકાય અને આધાર વિહીન દાવાઓને ત્યજી શકાય. અથવા તો કાન્ટ જ્ઞાનના એવા સિદ્ધાંતોને સ્વીકારે છે કે જે સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાનની શક્યતા-અશક્યતા તેના સ્ત્રોત-વિસ્તારની શોધ કરે. તેમના મતે તત્ત્વજ્ઞાન મોટે ભાગે રૂઢિચૂસ્ત હોઈ તે પોતાની શક્તિઓની

પૂર્વાલોચના કર્યા સિવાય આગળ વધતું રહ્યું છે. કાન્ટને લાગે છે કે હવે બુદ્ધિને સમીક્ષાત્મક બનવું જોઈએ અથવા તો બુદ્ધિની શક્તિની નિરપેક્ષ પરીક્ષા થવી જોઈએ.

કાન્ટનો હેતુ માત્ર સૈદ્ધાંતિક રહ્યો નથી, પણ વ્યાવહારિક પણ છે. તેમના મતે તત્ત્વજ્ઞાનને આપણી બુદ્ધિની સમસ્યાઓનો અને નૈતિક સ્વરૂપની માગણીઓનો ઉત્તર આપવાનો છે. કાન્ટ તેની વિચારણાનો આરંભ નીચેના ત્રણ પ્રશ્નો પૂછીને કરે છે.

૧. હું શું જાણી શકું ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર “શુદ્ધ બુદ્ધિની મીમાંસા યા પરીક્ષા” (The Critique of Pure Reason) નામના પુસ્તકમાં આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

૨. મારે શું જાણવું જોઈએ ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર “વ્યાવહારિક બુદ્ધિની મીમાંસા યા પરીક્ષા” (The Critique of Practical Reason) નામના ગ્રંથમાં આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ નીતિમત્તા યા વ્યાવહારિક બુદ્ધિનું પરીક્ષણ છે.

૩. હું શાની અપેક્ષા રાખી શકું ?

“નિર્ણયની મીમાંસા યા પરીક્ષા” (The Critique of Judgement) નામના ગ્રંથમાં તેઓ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કળા તેમજ પ્રકૃતિના ધ્યેયો અથવા આપણા સૌંદર્યલક્ષી અને પ્રયોજનવાદી નિર્ણયોનું નિરીક્ષણ છે.

સમીક્ષા દ્વારા સમસ્યાનો ઉકેલ :

થોમસ એક્વીનાસની માફક કાન્ટ પણ જ્ઞાનનું સંશ્લેષણ કરે છે. પરંતુ મધ્યકાલીન યુગને કારણે તેઓ તાત્વિક રીતે નહીં પણ જ્ઞાનાત્મક રીતે કરે છે. કાન્ટનો મુખ્ય હેતુ સમીક્ષા કરવાનો છે. તેઓ રૂઢિચુસ્ત હોવાને નાતે તેમનો હેતુ ધર્મવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થાને હાનિ પહોંચાડવાનો નથી. પરંતુ તેમનો હેતુ જ્ઞાનની સમીક્ષા કરવાનો, તેની પ્રક્રિયાઓ તપાસવાનો અને જ્ઞાનની મર્યાદા નક્કી કરવાનો છે.

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનને કાન્ટ ઉલટાવી નાખે છે. પહેલાં કાન્ટ તત્ત્વજ્ઞાન પર ભાર મૂકતા હતા પણ પછીથી કાન્ટ જ્ઞાન ઉપર અને પદાર્થ વિશે આપણી બુદ્ધિ દ્વારા શું નિશ્ચિત કરી શકીએ છીએ તેના પર ભાર મૂકે છે.

મનની સમસ્યા :

કાન્ટ માને છે કે વિશ્વના સ્વરૂપની સમજ માટે માનવમન પ્રત્યે લક્ષ આપવું જોઈએ. તેમ છતાં મનની કેટલીક મર્યાદાઓ નિશ્ચિત થાય છે. માનવમન પણ વાસ્તવિકતા (Reality) ને જોવાની ચાવી નથી. પદાર્થોને આપણે જે સ્વરૂપમાં જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપો (Form) મન આપણને આપે છે. મન આપણને અનુભવની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે નહીં. આ જ મનની મર્યાદા છે.

સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાનની સમસ્યા :

કાન્ટ બુદ્ધિવાદીઓની જેમ માને છે કે યથાર્થ જ્ઞાન સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન છે. પરંતુ આવું જ્ઞાન ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રની મૂળભૂત માન્યતાઓ પુરતું સીમિત છે. પરંતુ કાન્ટને લાગે છે કે સૃષ્ટિમીમાંસા, ઈશ્વરવિદ્યા અને મનોવિજ્ઞાનને આવરી લેતું બૌદ્ધિક તત્ત્વવિજ્ઞાન અશક્ય છે.

કાન્ટ અનુભવવાદીઓ સાથે એ બાબતમાં સહમત થાય છે કે આપણે જે અનુભવી શકીએ છીએ, માત્ર તે જ જાણી શકીએ છીએ. કાન્ટ અનુભવવાદીઓ અને બુદ્ધિવાદીઓ સાથે એ બાબતમાં સહમત થાય છે કે આપણને સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય સત્ય અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. આથી કાન્ટ એવા મત પર આવે છે કે ઈન્દ્રિયો આપણા જ્ઞાનની સામગ્રી પૂરી પાડે છે અને મન તેને તેના પોતાના સ્વરૂપ દ્વારા આવશ્યક બનાવવામાં આવેલ ભાતોમાં ગોઠવે છે, તેથી આપણને સ્વલક્ષણો (things-in-themselves) રૂપ વિચારોના ક્રમનું સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણા જ્ઞાનની સામગ્રી અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે (અનુભવવાદ), પરંતુ મન પોતાની જન્મજાત અનુભવાતીત શક્તિ અનુસાર તે અનુભવોને ગોઠવે યા વિચારે છે (બુદ્ધિવાદ). આમ છતાં સ્વલક્ષણો અસ્તિત્વમાન છે અને આપણે તેને અનુસરીએ છીએ, પરંતુ આપણે જેવી રીતે અનુભવની સૃષ્ટિની હકીકતને જાણીએ છીએ તેવી રીતે તેને જાણી શકતા નથી.

વ્યાવહારિક બુદ્ધિ યા નૈતિક ચેતના માટે દિક્ અને કાળમાં રહેલ કાર્ય-કારણ સંબંધવાળી સૃષ્ટિથી પર રહેલ સૃષ્ટિ, ઈશ્વર, સ્વાતંત્ર્ય, અમરતા સંબંધી પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે અને તેના ઉત્તરો આપવા પડે છે.

સમાપન :

કાન્ટની સમસ્યા તેના પૂરોગામી અનુભવવાદ અને બુદ્ધિવાદની ગૃહિત માન્યતામાંથી ઊભી થાય છે. જ્ઞાન અંગેની સમસ્યાઓને નિવારવા માટે કાન્ટ પુનઃવિચારણા કરે છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રૂઢિવાદી જ્ઞાનમીમાંસામાં બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થને કેન્દ્રમાં રાખીને જે વિચારણા થઈ છે તેની જગ્યાએ કાન્ટ જ્ઞાનને કેન્દ્રમાં રાખીને પરિવર્તનકારી જ્ઞાનમીમાંસા રજૂ કરે છે. અહીંથી નવા યુગનો નવો દ્રષ્ટિકોણ શરૂ થાય છે.

૩. બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદની સમીક્ષા

પ્રાસ્તાવિક :

રિચાર્ડ કાલ્કેનબર્ગ પ્રમાણે કાન્ટ અનુભવવાદ અને બુદ્ધિવાદની સમીક્ષા કરીને પોતાના દર્શનની શરુઆત કરે છે. આ સંદર્ભમાં તેઓ જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અને તેની મર્યાદા, જ્ઞાનની પદ્ધતિઓ તરીકે નિગમન અને વ્યાપ્તિ, જ્ઞાનની સામગ્રી તરીકે સંવેદનો અને પ્રત્યયો તેમ જ તે બંને વાદોમાં રહેલ સમાન ભૂલોની સમીક્ષા કરે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અને તેની મર્યાદા :

કેટલાક વિચારો પ્રત્યક્ષાનુભવને લીધે જ પ્રાપ્ત થતા નથી તેમ કહેવામાં બુદ્ધિવાદિઓ સાચા છે. બીજી બાજુ, તમામ જ્ઞાન કોઈને કોઈ રીતે પ્રત્યક્ષાનુભવ સાથે સંબદ્ધ હોવું જ જોઈએ તેમ કહેવામાં અનુભવવાદીઓ પણ સાચા છે. તેથી જ કાન્ટના મતે તમામ જ્ઞાન અનુભવમાંથી તારવેલું ન હોવા છતાં તમામ જ્ઞાન કેવળ અનુભવગમ્ય વસ્તુઓના જગત અંગેનું જ જ્ઞાન હોય છે.

૨. નિગમન અને વ્યાપ્તિનિષ્ઠ પદ્ધતિ :

બુદ્ધિવાદ નિગમનાત્મક (deductive) અને અનુભવવાદીઓ વ્યાપ્તિનિષ્ઠ (inductive) પદ્ધતિને મહત્ત્વ આપે છે. કાન્ટ નિશ્ચિત જ્ઞાન આપતી નિગમન પદ્ધતિ અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરતી વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ એ બંનેનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે,

પરંતુ સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય એવા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનને પ્રાગાનુભવિક તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યા વગર સમજાવી શકાય નહીં એમ કાન્ટ માને છે. તે માટે મૂળગામી વિચારપદ્ધતિ પ્રયોજવી પડે.

સંશ્લેષક પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાનમાં બુદ્ધિવાદીઓ માને છે તેવી નિશ્ચિતતા, સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતા છે. અનુભવવાદીઓની અપેક્ષા મુજબ તેવા જ્ઞાન વિસ્તાર પણ ધરાવે છે. દા.ત. ‘દરેક બનાવને કારણ હોય છે.’ તે વિધાન સંશ્લેષક હોવાથી જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરે છે અને પ્રાગાનુભવિક (A-priory) હોવાથી સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય છે. આ પ્રકારના વિધાનો ન તો નિગમન પદ્ધતિથી કે ન તો વ્યાપ્તિ પદ્ધતિથી સ્થાપી શકાય છે. આથી કાન્ટ માને છે કે આ પ્રકારના વિધાનો મૂળગામી (transcendental) ચિંતન પદ્ધતિથી જ સ્થાપી શકાય છે.

૩. સંવેદનો અને પ્રત્યયો :

અનુભવવાદીઓએ સંવેદનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનનું અતિમૂલ્યાંકન કર્યું છે, જ્યારે બુદ્ધિવાદીઓએ પ્રત્યયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનનું વધારે મૂલ્ય આંક્યું છે. કાન્ટ અનુસાર માત્ર સંવેદન કે માત્ર વિચારથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું જ નથી. પ્રત્યય વિનાના સંવેદનો કે સંવેદનો સાથે સંબદ્ધ ન હોય તેવા પ્રત્યયો જ્ઞાન આપી શકે તેમ નથી. કેવળ પ્રત્યયો કે કેવળ સંવેદનો જ્ઞાન આપી શકે નહીં.

૪. બન્ને મતની સમાન ભૂલ :

અનુભવવાદ અને બુદ્ધિવાદની જે સમાન ભૂલો છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. નિર્ણય (Judgement) ના સ્વરૂપ અંગે બન્નેનો મત ભૂલભરેલો છે.
૨. સંવેદન અને સમજણશક્તિ વચ્ચેના તફાવતોના સ્વરૂપ અંગે બન્ને મતો ભૂલભરેલા છે.
૩. બન્નેમાં જ્ઞાનની શક્યતા અંગેની વ્યવસ્થિત વિચારણાનો અભાવ છે.

૧. નિર્ણયનું સ્વરૂપ :

બુદ્ધિવાદીઓએ નિર્ણય યા વિધાનમાં વિશ્લેષણને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. એટલે કે જો કોઈ વિભાવના આપેલી હોય તો તેના વિશ્લેષણથી જ બીજી વિભાવના તારવી શકાય છે પરંતુ આવું વિશ્લેષણ જ્ઞાનનું સ્પષ્ટીકરણ જ કરે છે, તેનો વિસ્તાર નહીં.

અનુભવવાદીઓએ નિર્ણયમાં સંશ્લેષણ (synthesis) ને મહત્વ આપ્યું છે, પરંતુ તેમાં વિસ્તાર હોવા છતાં તેમાં સાર્વત્રિકતા કે અનિવાર્યતા નથી હોતી.

કાન્ટ માને છે કે ઉપરોક્ત બન્ને મતો મનની જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓની કે સ્વયંસ્ફુરિત પ્રવૃત્તિનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યો નથી તે તેમની સમાન ભૂલ છે.

બુદ્ધિવાદીઓએ વિષયસંભારવાળા વિચારોને પણ જન્મજાત ક્ષિપ્રતાએ વિચારો ગણાવ્યા છે દા.ત. ઇશ્વરનો વિચાર. તો અનુભવવાદીઓએ મનના પ્રાગાનુભવિક પ્રત્યયોને પણ અનુભવમાંથી તારવેલા પ્રત્યયો તરીકે ઘટાવે છે જે યોગ્ય નથી.

કાન્ટની દ્રષ્ટિએ વિષયસંભારયુક્ત કોઈ વિચારો જન્મજાત વિચારો નથી અને અનુભવને જ્ઞાનનો ઘાટ આપતા કોઈ પણ શુદ્ધ વિચારો અનુભવજન્ય નથી. દા.ત. દ્રવ્ય કે કારણની વિભાવના. આ બધામાં મનની મૌલિક શુદ્ધ પ્રાગાનુભવિક વિભાવનાઓને તેઓ સમજી શક્યા નથી.

૨. સંવેદનશક્તિ અને સમજણશક્તિનો ભેદ :

અનુભવવાદીઓએ વિચારને પ્રત્યક્ષાનુભવની ઝાંખી નકલ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. જ્યારે બુદ્ધિવાદીઓએ પ્રત્યક્ષીકરણને અસપષ્ટ વિચાર તરીકે સમજાવ્યું છે. આમ, પ્રત્યક્ષ અને વિચાર વચ્ચે કેવળ માત્રાનો જ તફાવત બન્નેએ કલ્પ્યો છે. જ્યારે કાન્ટ તેમની વચ્ચે પ્રકારનો તફાવત માને છે. સંવેદન અને વિચાર એ જ્ઞાનની બે શક્તિઓ અત્યંત ભિન્ન છે. પ્રત્યક્ષને અસપષ્ટ વિચાર ન ગણાય અને વિચારને ઓછો સજીવ પ્રત્યક્ષ પણ ન ગણાય.

બન્નેએ સંવેદન અને સમજણના ભિન્ન પ્રકારના કાર્યોનો વિચાર જ કર્યો નથી. તે બન્ને જુદી જુદી જ્ઞાનશક્તિઓ છે. તેઓએ સંવેદન અને સમજણ વચ્ચેના પ્રકારભેદને ધ્યાનમાં લીધો નથી.

૩. મૂળ વસ્તુના જ્ઞાનની શક્યતાની વિચારણાનો અભાવ :

બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદ બન્નેએ એમ માની લીધું છે કે મૂળ સ્વરૂપમાં વસ્તુનું જ્ઞાન શક્ય છે. મનુષ્યની જ્ઞાતા તરીકેની ક્ષમતા પર તેમને અપાર વિશ્વાસ હતો. આથી તેઓએ જ્ઞાનનો વિષય કઈ રીતે શક્ય છે ? જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જગતની વસ્તુઓ સાથે બંધબેસતું છે કે નહીં ? આથી કાન્ટે સમીક્ષાત્મક અભિગમ અપનાવતા એવા પ્રશ્નો પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું કે મનુષ્યો શું જાણી શકે છે ? જે જાણી શકે છે તે શાથી જાણી શકે છે ? મનુષ્ય શું ન જાણી શકે ?

જેને તે ન જાણી શકે તે ક્યા કારણે ન જાણી શકે ? આ બધા પ્રશ્નના સંદર્ભમાં કાન્ટ અનુભવનિરપેક્ષ આધારસિદ્ધાંતનું જ્ઞાન સ્વીકારે છે.

૪. નિર્ણયોના સ્વરૂપો યા પ્રકારો

પ્રાસ્તાવિક :

કાન્ટ માટે મૂળભૂત સમસ્યા જ્ઞાનની સમસ્યા છે. જ્ઞાન શુ. છે ? અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? માનવબુદ્ધિની મર્યાદાઓ શી છે ? આ સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે માનવબુદ્ધિની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. લોક અને હ્યુમની જેમ કાન્ટ પણ માનવજ્ઞાનના સ્ત્રોતોનું અન્વેષણ કરે છે અને માનવ મનની શક્તિઓની મર્યાદા નિશ્ચિત કરે છે. લોક અને હ્યુમ સંવેદન અને ચિંતનની પ્રક્રિયા માટે મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી આરંભ કરે છે અને જટિલ વિચારોના મૂળ સરળ વિચારોમાં દર્શાવે છે. કાન્ટ માનવ મનના નવા સિદ્ધાંતોની રચના કરે છે. તેમના મતે મન જાણવાની, લાગણી અનુભવવાની અને સંકલ્પ કરવાની ત્રિવિધ શક્તિઓ ધરાવે છે.

જ્ઞાનના સ્ત્રોત :

આપણા જ્ઞાનના ઘટક તત્ત્વ તરીકે કાન્ટ નિર્ણયો યા તર્કવાક્યો હોવાનું માને છે. આપણને મળતું જ્ઞાન નિર્ણયો યા તર્કવાક્યોના સ્વરૂપમાં હોય છે. નિર્ણય વિચારનું સૌથી સરળ રૂપ છે. તેમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય પદને સંકળવામાં આવે છે. નિર્ણયમાં કંઈક હકારાય છે યા નકારાય છે. પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રત્યેક નિર્ણય જ્ઞાન નથી.

નિર્ણયના પ્રકારો :

કાન્ટ વિશ્લેષક અને સંશ્લેષક નિર્ણયો વચ્ચે અને અનુભવનિરપેક્ષ તથા અનુભવસાપેક્ષ નિર્ણયો વચ્ચે ભેદ પાડે છે. સંશ્લેષક અને વિશ્લેષક નિર્ણયોનો આધાર તેની ભેદની સામગ્રી પર રહેલો છે. માટે આ પ્રકારના નિર્ણયો જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરે છે કે નહીં એ પ્રશ્ન ઊભો રહે છે. અનુભવનિરપેક્ષ અને અનુભવસાપેક્ષ નિર્ણયો વચ્ચેનો ભેદ જ્ઞાનના સ્ત્રોતને અનુલક્ષીને થાય છે. અનુભવનિરપેક્ષ નિર્ણયો શુદ્ધ તર્ક યા શુદ્ધ પ્રજ્ઞામાંથી થાય છે. જ્યારે અનુભવસાપેક્ષ નિર્ણયો અનુભવમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે તેથી તેમની યથાર્થતા માટે અનુભવ જરૂરી છે.

વિશ્લેષક નિર્ણય :

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય બે રીતે એકબીજા સાથે સંબંધિત થાય છે. પરિણામે મન તેમાં બે જુદા જુદા નિર્ણયો પ્રયોજવા પ્રેરાય છે. વિશ્લેષક નિર્ણયમાં વિધેય ઉદ્દેશ્યમાં પહેલેથી જ રહેલું હોય છે અને તેની માત્ર સ્પષ્ટતા કરે છે. દા.ત. ‘સર્વ માનવી બુદ્ધિશાળી છે.’, ‘ઊંચો માણસ માણસ છે.’, ‘સર્વ ત્રિકોણને ત્રણ કોણ હોય છે.’, ‘પદાર્થ વિસ્તારયુક્ત હોય છે.’ આ બધા આ પ્રકારના ઉદાહરણો છે. આ બધા ઉદાહરણોમાં શબ્દભેદ રહેલો છે. વિશ્લેષક નિર્ણયમાં વિધેય પ્રથમથી જ ઉદ્દેશ્યમાં સૂચિત હોવાથી કોઈ નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. એટલે કે ઉદ્દેશ્ય વિષે કોઈ નવી હકીકત દર્શાવતું નથી. દા.ત. ‘પદાર્થ વિસ્તરયુક્ત છે.’ આ ઉદાહરણમાં પદાર્થમાંથી જ વિસ્તારનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે પ્રથમથી જ તેમાં નિહિત છે. વિશ્લેષક નિર્ણય ઉદ્દેશ્ય વિધેયના તાર્કિક સંબંધને લીધે યથાર્થ છે. વિશ્લેષક નિર્ણયનો વિરોધ આત્મવિરોધમાં પરિણમે છે. આવો વિરોધ પૂર્ણ વિરોધના નિયમમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. દા.ત. ‘ઊંચો માણસ ઊંચો નથી.’ એમ કહેવું એ સ્વયં વિરોધી છે.

સંશ્લેષક નિર્ણય :

જે વિધાનને આપણે અનુભવ દ્વારા જાણીએ છીએ તે બધા વિધાનો સંશ્લેષક છે. સંશ્લેષક વિધાનનું વિધેય ઉદ્દેશ્યમાં સમાવિષ્ટ થતું નથી. સંશ્લેષક ઉદ્દેશ્યને આગળ લઈ જાય છે અને વિધેય ઉદ્દેશ્ય પદમાં ઉમેરો કરે છે. તેના પરિણામે જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય છે. દા.ત. ‘ગુલાબ લાલ છે.’, ‘કેરી મીઠી છે.’, ‘રવિવારે ઉકળાટ હતો.’, ‘પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે.’ આ બધા સંશ્લેષક નિર્ણયોના ઉદાહરણો છે. અહીં બે સ્વતંત્ર પ્રત્યયો જાડાય છે, કારણ કે અહીં ઉદ્દેશ્યમાં વિધેય દ્વારા દર્શાવેલી હકીકત સમાવિષ્ટ નથી. આ બધામાં ઉદ્દેશ્યમાં સમાવિષ્ટ ન હોય તેવી બાબત જાણવા મળે છે.

એ જ પ્રમાણે કાન્ટ માટે ‘સર્વ પદાર્થો ભારે છે.’ એ સંશ્લેષક નિર્ણયનું દ્રષ્ટંત છે. કારણ કે ભારેપણાનો વિચાર પદાર્થના નિર્ણયમાં સમાવિષ્ટ નથી. આવા નિર્ણયો માત્ર પ્રત્યયોના પૃથક્કરણ દ્વારા આપણે શોધી શકતા નથી પણ કેટલીક વાર આવા નિર્ણયો ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય વચ્ચે આકસ્મિક સંબંધ દર્શાવે છે. દા.ત. ‘આકાશ આજે વાદળધેરું છે,’ ‘સોમવારે વરસાદ પડશે’ આ ઉદાહરણમાં આકાશ હંમેશાં એ પ્રમાણે જ હોય તે જરૂરી નથી. આથી કહી શકાય

કે સર્વ સંશ્લેષક નિર્ણયો યથાર્થ જ્ઞાન આપતા નથી અને કેટલાકમાં અનિવાર્યતા હોતી નથી.

અનુભવનિરપેક્ષ નિર્ણય :

સર્વ વિશ્લેષક નિર્ણયો અનુભવ નિરપેક્ષ છે. તેના અર્થનો આધાર કોઈ વિશિષ્ટ કિસ્સાઓ યા અનુભવ પર નથી કારણ કે ગણિતના કિસ્સાઓની જેમ કોઈ પણ નિરીક્ષણથી સ્વતંત્ર છે. અનિવાર્યતા, નિશ્ચિતતા અને સાર્વત્રિકતા એ અનુભવનિરપેક્ષ નિર્ણયના સુસ્પષ્ટ લક્ષણો છે. તેથી જ અનુભવનિરપેક્ષ નિર્ણયો અનુભવ નિરપેક્ષપણે વ્યક્ત થાય છે એવું દર્શાવવામાં કાન્ટને મુશ્કેલી પડતી નથી.

અનુભવસાપેક્ષ નિર્ણય :

અનુભવસાપેક્ષ નિર્ણયની જાણકારી આપણા પોતાના યા અન્યના ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ થાય છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળની હકીકતો પણ આ જ પ્રકારની હોય છે. વિજ્ઞાનમાં સત્ય નિરીક્ષણની સામગ્રી પર આધારીત હોય છે. વિજ્ઞાનના નિયમો પણ આ પ્રકારના હોય છે. સંશ્લેષક નિર્ણયો મોટે ભાગે અનુભવસાપેક્ષ હોય છે. દા.ત. આ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની ઊંચાઈ છ ફૂટ છે આ વિધાન આકસ્મિક રીતે સાચું છે. પરંતુ તે આ વર્ગના વર્તમાન યા ભાવિ વિદ્યાર્થીઓ અંગે અનિવાર્ય રીતે સાચું નથી. આ પ્રકારના નિર્ણય આ વર્ગની વિશિષ્ટ વિગતોના અનુભવ વિના રચી શકાય નહીં. માટે ઘણાખરા સંશ્લેષક નિર્ણયો અનુભવ સાપેક્ષ હોય છે.

સમાપન :

આમ, કાન્ટ અનુભવવાદીઓ અને બુદ્ધિવાદીઓના ગૃહિત ખ્યાલોને આધારે ચાર પ્રકારના નિર્ણયો તારવી આપે છે. આપણી સમક્ષ બન્ને પ્રકારની જે ખામીઓ રહેલી છે તે દર્શાવે છે. પરંતુ કાન્ટ માત્ર આ ખામીઓને દર્શાવીને અટકી જતા નથી. ખરેખર તો કાન્ટનો મૂળભૂત પ્રશ્ન પરંપરાગત જ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની સમીક્ષાત્મક તપાસ કર્યા પછી જ્ઞાન કેવી રીતે શક્ય છે ? અને તેની મર્યાદાઓ શી છે ? તે સંદર્ભમાં આગળ વધવાનો હતો. ઉપરોક્ત ચતુર્વિધ વર્ગીકરણ કર્યા પછી કાન્ટ જણાવે છે કે અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણય શક્ય છે. એ તેનું આગવું પ્રદાન ગણી શકાય.

પ. પ્રાગાનુભવિક અને અનુભવાશ્રિત જ્ઞાન

પ્રસ્તાવિક :

આપણું જ્ઞાન અનુભવથી શરૂ થાય છે. અનુભવ આપણી જ્ઞાનશક્તિઓને ઉદ્દીપ્ત કરે છે. વસ્તુઓમાંથી મળતા ઉદ્દીપનથી કેટલાક પ્રતિબોધનો (representations) ઉત્પન્ન થાય છે અને આપણી સમજશક્તિઓની ક્રિયાથી આપણા જુદા જુદા અનુભવો પરસ્પર વસ્તુલક્ષી રીતે સંકલિત થાય છે અને તેને લીધે આપણને વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. આવા જ્ઞાનને કાન્ટ અનુભવાશ્રિત (A-posteriori) જ્ઞાન કહે છે.

કાન્ટ અનુસાર ‘અનુભવ’ એટલે સંવેદનો અને વિચારોનાં સંયોજનથી પ્રાપ્ત થતું આનુભવિક જ્ઞાન. આ અર્થમાં તમામ જ્ઞાનમાં અનુભવાશ્રિત અને પ્રાગાનુભવિક એમ બન્ને તત્વો સંયોજિત હોય છે.

અનુભવને આપણે વિધાનો રૂપે વ્યક્ત કરીએ છીએ. વિધાનો કે નિર્ણયો અનુભવાશ્રિત હોય અથવા પ્રાગાનુભવિક હોય.

અનુભવાશ્રિત વિધાન :

દા.ત. ‘આ ટેબલ કયાઈ છે.’ એ વિધાન અનુભવાશ્રિત છે, પણ અહીં સંવેદનોને પ્રત્યયો દ્વારા સંગઠિત કરવામાં આવ્યા છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને ગુણની પરિભાષા અહીં પ્રયોજી છે. આવા અનુભવાશ્રિત જ્ઞાનમાં કેવળ સંવેદનોનો અનુભવ જ હોતો નથી. તેને વિચારોથી આકાર આપવામાં આવે છે. મૂળ મુદ્દો એટલો જ છે કે સંવેદનસામગ્રી જ ન હોય તો સમજણશક્તિ તેના ઉપર પ્રત્યયો કેવી રીતે લાગુ પાડી શકે ?

પ્રાગાનુભવિક વિધાન :

પરંતુ ‘દરેક પરિવર્તનને કારણ છે.’ એ પ્રાગાનુભવિક વિધાન છે, કારણ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ દરેક પરિવર્તનને અનુભવી શકે નહીં. જ્યારે આ વિધાન સાર્વત્રિક છે. તેમ છતાં, કેટલાક પરિવર્તનોના અનુભવ ઉપરથી એ સર્વને કારણ હોય છે એવી વ્યાપ્તિ અહીં સ્થાપી નથી. તેથી દરેક પરિવર્તનને કારણ છે એ જ્ઞાન અનુભવનિરપેક્ષ છે, ભલે પરિવર્તનનો પ્રત્યય પોતે અનુભવાશ્રિત હોય.

શુદ્ધ પ્રાગાનુભવિક વિધાન શક્ય છે ?

‘દરેક પરિવર્તનને કારણ છે’ એ વિધાન પ્રાગાનુભવિક છે પણ શુદ્ધ પ્રાગાનુભવિક નથી. કારણ કે ‘પરિવર્તન’ના પ્રત્યયો પોતે અનુભવાશ્રિત હોય છે. પરિવર્તનો કે ફેરફારોનો આપણને અવશ્ય અનુભવ થાય છે. આથી કાન્ટનો પ્રશ્ન એ છે કે શું શુદ્ધ પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાન શક્ય છે ? જેમાં અનુભવ સાથે સંકળાયેલું કોઈ તત્ત્વ ન હોય તેને કાન્ટ શુદ્ધ પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાન કહે છે. પણ ‘દરેક પરિવર્તનને કારણ હોય છે.’ એ શુદ્ધ પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાન નથી કારણ કે તેને સ્થાપવા માટે બીજા કેટલાંક અનુભવાત્મક વિધાનોનો આધાર લેવો પડે છે. આથી હેવ આપણે અહીં પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાનના લક્ષણો જાણવા જરૂરી છે.

પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાનના લક્ષણો :

અનિવાર્યતા (necessity) અને સાર્વત્રિકતા (universality) એ બે પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાનના લક્ષણો છે.

સાર્વત્રિકતા :

જો કોઈ વિધાનમાં નિરપેક્ષ અને અબાધિત સાર્વત્રિકતા હોય તો જ તે અનિવાર્ય રીતે તેના વિષયોને લાગુ પડી શકે છે. તેથી અનિવાર્યતા અને સાર્વત્રિકતા એ બન્ને પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાનના લક્ષણો છે.

અનુભવથી કોઈ વિધાન અનિવાર્ય કે અબાધિત રીતે સાર્વત્રિક સિદ્ધ થઈ શકે જ નહીં. અનુભવથી તો સામાન્યીકરણ થઈ શકે. એટલે કે એવા સર્વદેશી વિધાનો સ્થાપી શકાય કે જેને ભવિષ્યમાં કોઈક અપવાદ મળી શકે છે. વ્યાપ્તિમૂલક અનુમાનોથી જે સામાન્ય વિધાનો સ્થાપવામાં આવે છે તે તો તુલનાત્મક રીતે સાપેક્ષ એવા સાર્વત્રિક વિધાનો હોય છે. તેમાં નિરપવાદ અબાધિત સાર્વત્રિકતા હોતી નથી.

અનિવાર્યતા :

‘અમુક વસ્તુ આમ હોય છે’ તેવું અનુભવને આધારે કહી શકાય, પણ ‘અમુક વસ્તુ આમ જ હોય છે, બીજા સ્વરૂપે ન જ હોઈ શકે’ તેમ અનુભવને આધારે ન સ્થાપી શકાય. જે અબાધિત રીતે સાર્વત્રિક હોય તે જ અનિવાર્ય (necessary) હોય છે.

આમ, પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાનની આ બે કસોટીઓ એકબીજાને તાર્કિક રીતે સમમૂલ્ય હોય છે. કાન્ટના મતે સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતા એકબીજા સાથે અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલા છે.

પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાનના દ્રષ્ટાંતો :

અબાધિત સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતા ધરાવતું પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાન શક્ય છે ? કાન્ટ માને છે કે મનુષ્યો આવું જ્ઞાન કેટલાક ક્ષેત્રોમાં અવશ્ય ધરાવે છે. દા.ત. સામાન્ય સમજણની કક્ષાએ ‘દરેક પરિવર્તનને કારણ છે’ એ વિધાન પ્રાગાનુભવિક છે. શુદ્ધ ગણિતનું તમામ જ્ઞાન પણ પ્રાગાનુભવિક છે. દા.ત. ‘એક સુરેખા એટલે બે બિન્દો વચ્ચેનું ઓછામાં ઓછું અંતર’ ગણિત અને વિજ્ઞાનોમાં પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાન હોય છે, પણ ખુદ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઇશ્વર, આત્મા વગેરે વિશે પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાનના દાવાઓ કરવામાં આવે છે. કાન્ટ આવા દાવાઓની સમીક્ષા કરવાનું કામ હાથ ધરે છે.

સમાપન :

કાન્ટ માને છે કે પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાન અનુભવનિરપેક્ષ હોવા છતાં અનુભવના ક્ષેત્ર પૂરતું જ સીમિત છે. જ્ઞાનના વિધાનોની જેમ કેટલાક પ્રત્યયો પણ પ્રાગાનુભવિક હોય છે. જેમ કે દ્રવ્ય-ગુણ, સંખ્યા, કાર્ય-કારણ વગેરે. દેશ-કાળ જેવા સંવેદનશીલતાના રૂપો પણ પ્રાગાનુભવિક હોય છે. કાન્ટની મુખ્ય સ્થાપના એ છે કે અનુભવથી સ્વતંત્ર એવું પ્રાગાનુભવાત્મક જ્ઞાન શક્ય છે અને તેવું જ્ઞાન પણ કેવળ અનુભવગમ્ય વસ્તુઓનું જ જ્ઞાન હોય છે, મૂળ વસ્તુઓ (things-in-themselves) નું નહીં.

૬. કાન્ટ અનુસાર વિશ્લેષક અને સંશ્લેષક વિધાનો

પ્રાસ્તાવિક :

અનુભવવાદ અને બુદ્ધિવાદ બન્ને પરંપરાઓએ કેટલીક તાત્ત્વિક સમસ્યાઓ સર્જી છે તેમાંની એક સમસ્યા વિશ્લેષક અને સંશ્લેષક વિધાન અંગેની છે. કાન્ટ અનુસાર પ્રાગાનુભવિક અને અનુભવાશ્રિત જ્ઞાનનો ભેદ પૂરતો નથી. વિશ્લેષક અને સંશ્લેષક વિધાનોનો ભેદ પણ આ સંદર્ભમાં આવશ્યક બને છે. સંશ્લેષક વિધાનોમાં પણ કેટલાક પ્રાગાનુભવિક પણ હોય છે. આ બાબતને તે બન્ને વિચારધારામાં ધ્યાન પર લેવામાં આવી નથી. કાન્ટ અનુસાર વિશ્લેષક વિધાન અટલે પ્રાગાનુભવિક જ્ઞાન અને સંશ્લેષક વિધાન એટલે અનુભવાશ્રિત જ્ઞાન એમ

માની લેવું ઉચિત નથી. આથી વિશ્લેષક અને સંશ્લેષક વિધાનની વિભાવના નીચે પ્રમાણે છે.

૧. વિશ્લેષક વિધાનો :

જે વિધાનનું વિધેય તેના ઉદ્દેશ્યમાં સમાવેશ પામતું હોય અને ઉદ્દેશ્યમાં જ વિચારાયું હોય તે વિધાનને વિશ્લેષક (analytic) વિધાન કહેવાય. આવા વિધાનમાં ઉદ્દેશ્યની વિભાવનાના જ એક ભાગ રૂપે વિધેયની વિભાવના ઉદ્દેશ્યમાં સમાયેલી હોય છે. આવા વિધાનો તર્કશાસ્ત્રના વ્યાધાત (contradiction) ના નિયમથી જ સત્ય હોય છે. દા.ત. ‘ત્રિકોણને ત્રણ બાજુઓ હોય છે’ – આ વિધાનનું ઉદ્દેશ્ય (subject) ત્રિકોણ છે અને ‘ત્રણ બાજુઓ વાળી આકૃતિ હોવી’ એ તેનું વિધેય (predicate) છે. આ વિધેય તેના ઉદ્દેશ્યની વિભાવનામાં જ સમાયેલું હોય છે. તેનો નિષેધ કરવાથી સ્વવ્યાધાત (self-contradiction) થાય છે. કોઈ જો એમ કહે કે આ આકૃતિ ત્રિકોણ છે પણ ત્રણ બાજુવાળી નથી તો તેનો અર્થ એ થયો કે ‘આ ત્રણ બાજુઓ વાળી આકૃતિ ત્રણ બાજુઓવાળી આકૃતિ નથી’ એમ કહેવામાં સ્વવ્યાધાત છે.

આમ, વિશ્લેષક વિધાન એટલે એવું વિધાન કે-

૧. જેનું વિધેય તેના ઉદ્દેશ્યમાં સમાયેલું હોય છે.
૨. જેનો નિષેધ સ્વવ્યાધાતમાં પરિણમે છે.
૩. જેમાં ઉદ્દેશ્ય-વિધેયનો સંબંધ તાદાત્મ્ય દ્વારા વિચારાયો હોય છે.
૪. જેમાં જ્ઞાનનું સ્પષ્ટિકરણ જ થતું હોય છે, જ્ઞાનનો વિસ્તાર થતો નથી. જેમ કે ‘બધાં લાલ ગુલાબ લાલ છે’

પ. જેમાં વિધેય ઉદ્દેશ્યાના વિશ્લેષણથી જ પ્રાપ્ત થતું હોય છે અને ઉદ્દેશ્યની વિભાવનાનો ભાગ હોય છે. દા.ત. ‘બધાં ભૌતિક પદાર્થો વિસ્તારયુક્ત પદાર્થો છે’, ‘બધાં ત્રિકોણ ત્રણ કોણ ધરાવે છે’ વગેરે.

૨. સંશ્લેષક વિધાનો :

સંશ્લેષક (synthetic) વિધાનોમાં તેનું વિધેય તેના ઉદ્દેશ્યમાં સમાયેલું હોતું નથી. તેથી તેવા વિધાનમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયનો સંબંધ તાદાત્મ્ય (identity) નો હોતો નથી. સંશ્લેષક વિધાનોમાં તેનું વિધેય જે વિભાવનાનો ઉલ્લેખ કરે છે તે વિભાવના તેના ઉદ્દેશ્યમાં સમાતી ન હોવાથી વિધેયનો નકાર કરવામાં આવે તો પણ સ્વ-વ્યાધાત આવતો નથી. તેનું વિધેય સ્વતંત્ર હોય છે. નવી માહિતી આપે

છે. તેથી તેમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય છે. દા.ત. ‘પાણી ગરમીથી ઉકળે છે’, બરફ ગરમીથી પીગળે છે’ વગેરે.

સંશ્લેષક વિધાન એટલે એવું વિધાન કે-

૧. જેનું વિધેય તેના ઉદ્દેશ્યમાં સમાયેલું હોતું નથી.
૨. જેમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય વચ્ચે તાદાત્મ્યનો સંબંધ હોતો નથી.
૩. જેમાં વિધેયનો ઉદ્દેશ્ય વિશે નિષેધ કરવાથી વ્યાધાતી વિધાન પરિણમતું નથી.
૪. જેમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયનું સંયોજન કોઈ ત્રીજા તત્ત્વને આધારે થતું હોય છે.

પ. જેમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય છે.

દા.ત. બધાં ગુલાબ લાલ છે, બધાં ભૌતિક પદાર્થો વજન ધરાવે છે, સર્વ પિતાઓ ધનિક હોય છે વગેરે.

૩. સંશ્લેષક વિધાનો- પ્રાગાનુભવિક અને અનુભવાશ્રિત :

કાન્ટની દ્રષ્ટિએ આપણે ત્રણ પ્રકારના વિધાનોનો ભેદ સમજી લેવો જોઈએ.

૧. વિશ્લેષક- પ્રાગાનુભવિક વિધાનો
૨. સંશ્લેષક- પ્રાગાનુભવિક વિધાનો
૩. સંશ્લેષક- અનુભવાશ્રિત વિધાનો

ઉપરોક્ત વિધાનોમાંથી સંશ્લેષક પ્રાગાનુભવિક વિધાનો કેવી રીતે શક્ય છે ? એ જ કાન્ટ માટે મૂખ્ય સમસ્યા છે. કારણ કે તેવા વિધાનો સંશ્લેષક હોવા છતાં તેમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયનું સંયોજન અનુભવને આધારે સ્થપાયેલું હોતું નથી.

સમાપન :

કાન્ટ અનુસાર ગણિત અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનમાં સંશ્લેષક પ્રાગાનુભવાત્મક વિધાનો સત્ય તરીકે સ્થપાઈ ચૂક્યા છે. પરંતુ ઇશ્વર, આત્મા વગેરે વિશેના પારગામી (transcendent) તત્ત્વવિચારમાં તેવા વિધાનો સ્થાપી શકાય નહીં. પરંતુ જ્ઞાનની શક્યતાની સીમાઓ દર્શાવનારા અને અનુભવની નિરપેક્ષ શરતો રજૂ કરનારા અનુભવવિશયક તત્ત્વવિચાર (metaphysics of experience) માં આવા વિધાનો સ્થાપી શકાય છે. કાન્ટ માટે નવા અર્થમાં metaphysics એટલે માનવજ્ઞાનની મર્યાદાઓનું જ્ઞાન.

૭. અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણય

પ્રાસ્તાવિક :

જ્ઞાન કેવી રીતે શક્ય છે ? તે પ્રશ્ન તેના આનુસંગિક બે પ્રશ્નોમાં વિભાજિત થાય છે. ૧. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે શક્ય છે ? અને ૨. તેની સમજ કેવી રીતે શક્ય છે ? કાન્ટ પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર અનુભવનિરપેક્ષ સંવેદનશાસ્ત્રમાં આપે છે અને બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર અનુભવાતીત તર્કશાસ્ત્રમાં આપે છે. અહીં કાન્ટ અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણય કેવી રીતે શક્ય બનાવી શકાય તેની ઉદાહરણ સહિત સમજૂતી આપે છે. તે સમજતા પહેલાં અનુભવનિરપેક્ષનો અર્થ શું કરવામાં આવ્યો છે તે સમજવું જરૂરી છે.

અનુભવનિરપેક્ષ (Apriory) એટલે શું ?

કાન્ટ અનુભવનિરપેક્ષનો અર્થ મોટેભાગે અનુભવથી પહેલાં જે જાણી શકાય છે, તેવો કરે છે.

અનુભવસાપેક્ષ (Aposteriori) એટલે શું ?

અનુભવસાપેક્ષ એટલે વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ દ્વારા ભૂતકાલીન અનુભવને આધારે કરવામાં આવેલું સામાન્યીકરણ. તેને ભાવિના સંદર્ભમાં સંભવતઃ યથાર્થ માનવામાં આવે છે.

કાન્ટના મતે જેના અનુભવમાં અપવાદ ન હોય તે ‘સાર્વત્રિક’ (universal) છે. સર્વ પરિસ્થિતિઓમાં માનવ અનુભવમાં જે અનિવાર્ય રીતે ઉદ્ભવે છે તે ‘અનિવાર્ય’ (necessary) છે. આમ જે કંઈ અનુભવનિરપેક્ષ, સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય છે તેને માટે કાન્ટ પારમાર્થિક, અનુભવાતીત કે ઇન્દ્રિયાતીત શબ્દપ્રયોગ કરે છે. અંગ્રેજીમાં કાન્ટે તેના માટે “Transcendental” શબ્દ આપ્યો છે. બાહ્ય સૃષ્ટિમાં અથવા આપણી માનસિક આંતરિક સ્થિતિઓમાં જે કંઈ માનવ અનુભવ અને નિરીક્ષણથી પર હોય છે તેને કાન્ટ પદાર્થો સ્વયં અથવા સ્વલક્ષણો (Thing in Themselves) તરીકે નિર્દેશે છે. તે અનુભવાતીત તરીકે ઓળખાય છે.

વિવિધ શાસ્ત્રોમાં અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણયો :

કાન્ટ એમ માને છે કે ગણિતશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિજ્ઞાન, ભૂમિતિ, નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે નિર્ણયો બાંધીએ છીએ તે માત્ર અનુભવનિરપેક્ષ નથી પરંતુ સંશ્લેષક પણ છે.

ગણિતશાસ્ત્રના નિર્ણયો :

ગણિતશાસ્ત્રના નિર્ણયો સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય હોય છે. દા.ત. $૫+૭ = ૧૨$ થાય. આ નિર્ણય અનુભવનિરપેક્ષ છે. કારણ કે ૫ અને ૭ બરાબર ૧૨ થવાનું રહે છે અને આમ હંમેશાં થતું રહે છે. સાથે સાથે આ નિર્ણય વિશ્લેષક નહીં પણ સંશ્લેષક છે, કારણ કે ૫ અને ૭ સંખ્યાના માત્ર પૃથક્કરણ દ્વારા ૧૨ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહીં. પ્રત્યક્ષીકરણની પ્રવૃત્તિથી ૫, ૭ અને સરવાળાનું સંશ્લેષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક છે. કાન્ટ અનુસાર $૫ + ૭$ માત્ર સરવાળાની પ્રક્રિયા સૂચવે છે અને તે સ્વયં પરિણામનો નિર્દેશ કરતી નથી. આમ તેમના મત પ્રમાણે $૫ + ૭$ માં આ બે સંખ્યાઓનું એક સંખ્યામાં વર્ગીકરણ કરવા સિવાય કોઈ ક્રિયા રહેલી નથી.

ભૂમિતિના નિર્ણયો :

કાન્ટ જણાવે છે કે ભૂમિતિના વિધાનોમાં પણ ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય વચ્ચે અનિવાર્ય અને સાર્વત્રિક સંબંધ રહેલો હોવા છતાં અહીં વિધેય ઉદ્દેશ્યમાં સમાવિષ્ટ થતું નથી. આ રીતે ભૂમિતિના વિધાનો પણ અનુભવનિરપેક્ષ અને સંશ્લેષક પણ હોય છે.

દા ત. ‘બે બિંદુઓ વચ્ચેની સીધી લીટી સૌથી નાની છે’ આ વિધાન કાન્ટના મતે સંશ્લેષક છે. અહીં વિધેય (સૌથી નાની) ઉદ્દેશ્ય (બે બિંદુઓ વચ્ચેની સીધી લીટી) માં સમાવિષ્ટ થતું નથી, કારણ કે ‘સીધાપણું’ ગુણાત્મક ખ્યાલ છે, જ્યારે ‘સૌથી નાનું’ એ પરિમાણાત્મક પ્રત્યય છે. આમ પરિમાણાત્મક વિધેય ગુણાત્મક ઉદ્દેશ્યમાં સમાવિષ્ટ થતું નથી. આથી ‘સૌથી નાનું’ નો પ્રત્યય નવા જ જ્ઞાનનો ઉમેરો કરે છે અને તે સીધી લીટીના પ્રત્યયમાંથી કોઈ પણ પ્રકારના પૃથક્કરણ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. પ્રત્યક્ષીકરણ અહીં સહાય કરે છે અને તેને લીધે આ સંશ્લેષણ શક્ય બને છે.

શુદ્ધ ભૌતિક વિજ્ઞાન :

શુદ્ધ ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં પણ આપણને અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણયના સિદ્ધાંતો ઉદાહરણો હોવા મળે છે.

દા.ત. ‘જે કંઈ બને છે તેને કારણ હોય છે.’ આ વિધાન અનુભવનિરપેક્ષ છે, કારણ કે તે કોઈ ઇન્દ્રિયાનુભવને નિર્દેશિત કરતું નથી. કાન્ટ મુજબ આવા વિધાનો સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય હોવાથી અનુભવનિરપેક્ષ પણ છે. તે સંશ્લેષક છે, કારણ કે ઘટનાઓ ક્રમને નિર્દેશે છે. કાન્ટ મુજબ કારણનો પ્રત્યય ‘જે કંઈ બને છે’ તેની બહાર છે અને ઉદ્દેશ્યને લાગુ પડતું નથી. તેથી ‘જે કંઈ બને છે તેને કારણ હોય છે’ એ અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણય છે.

તત્ત્વવિજ્ઞાન :

તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં આપણે આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને વિસ્તયાર કરતા હોવાનું માનીએ છીએ. જો આમ હોય તો દા.ત. ‘માનવી પસંદગી માટે સ્વતંત્ર છે’ જેવા તત્ત્વવિજ્ઞાનના નિર્ણયો સંશ્લેષક હોવા જોઈએ, કારણ કે અહીં વિધેય ઉદ્દેશ્યના પ્રત્યયમાં નવા જ્ઞાનનો ઉમેરો કરે છે. સાથે સાથે આ તાત્ત્વિક નિર્ણય અનુભવ નિરપેક્ષ પણ છે, કારણ કે વિધેય (પસંદગી માટે સ્વતંત્ર) આપણે સર્વ માનવનો અનુભવ કરીને નહીં પણ તે પહેલાં સર્વ માનવના આપણા વિચારો સાથે સંબંધિત છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત ઉદાહરણો દ્વારા કાન્ટ એમ દર્શાવવા માગે છે કે માત્ર તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં જ નહીં પણ ગણિતશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન વગેરેમાં અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણયો રચીએ છીએ. જો આ નિર્ણયો મુસિબત સર્જતા હોય તો તે ગણિતશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પણ મુસિબત સર્જતા હોવા જોઈએ. આથી કાન્ટ માને છે કે જો અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણયની સમજૂતી ગણિતશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્રમાં કરી શકાતી હોય તો તે તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં પણ કરી શકાય.

૮. ક્રાન્ટનો સમીક્ષાવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

ક્રાન્ટ જર્મન દાર્શનિક છે. તેમના જ્ઞાનશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને સમીક્ષાવાદ (criticism) કહેવામાં આવે છે. ક્રાન્ટ સમક્ષ બે જ્ઞાનશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત હતા. તેમાં એક અનુભવવાદ અને બીજો બુદ્ધિવાદ છે. આ બન્ને સિદ્ધાંતો પરસ્પર વિરોધી સિદ્ધાંતો રજૂ કરે છે. બુદ્ધિવાદ અનુસાર એક માત્ર બુદ્ધિ જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું સાધન છે અને અનુભવવાદ અનુસાર અનુભવને જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન માનવામાં આવ્યું છે. આ મૂળભૂત ભેદ ઉપરાંત બન્ને વચ્ચે બીજા કેટલાક ભેદો છે. ક્રાન્ટ આ બન્નેમાંથી સત્યાંશ લઈને બન્ને વચ્ચે સમન્વય સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેણે સમીક્ષા દ્વારા સમન્વય સાધ્યો હોવાથી ક્રાન્ટ સમીક્ષાવાદ માટે જાણીતા બન્યા છે.

ક્રાન્ટનો સમીક્ષાવાદ :

ક્રાન્ટ ક્રાન્ટ અનુભવવાદ તથા બુદ્ધિવાદ વચ્ચે સમન્વય કરીને સંતોષ માનતા નથી પણ જ્ઞાન સંબંધી સમસ્યાઓ પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયાસ કરે છે. ક્રાન્ટના જ્ઞાન સંબંધી સિદ્ધાંતનું અધ્યયન કરવા માટે તેને મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચવાથી સમજી શકાશે.

જ્ઞાનનો વાસ્તવિક અર્થ :

ક્રાન્ટના મતે યથાર્થ જ્ઞાન સાર્વભૌમ, અનિવાર્ય અને નવીન હોવું જોઈએ. જ્ઞાન સાદા વાક્યોના રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. વાક્ય બે પ્રકારના છે. -

૧. વિશ્લેષણાત્મક વાક્ય- જેમાં કોઈ વિચારનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. તેમાં કોઈ નવીનતા હોતી નથી. તેનાથી આપણા જ્ઞાનમાં કોઈ વૃદ્ધિ થતી નથી. તે યથાર્થ જ્ઞાન આપતા નથી.

૨. સંશ્લેષણાત્મક વાક્ય- જેમાં કોઈ નવીન માહિતી મળે છે. તેનાથી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈ વાક્યમાં નવીનતાનો ગુણ હોવાથી તેને જ્ઞાનની કક્ષામાં રાખી શકાય નહીં. નવીનતાની સાથે તેમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતા પણ હોવા જરૂરી છે. સંશ્લેષણાત્મક વાક્ય જે અનુભવ તથા નિરીક્ષણ પર આધારિત છે, નવીનતાયુક્ત રહે છે પણ કોઈ વાક્યમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતાના ગુણ અનુભવ દ્વારા આવી શકતા નથી. કેમ કે, બધા પદાર્થોનો અનુભવ શક્ય નથી. બુદ્ધિ દ્વારા જ સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય વાક્ય મળી શકે છે. કહેવાનો અર્થ એ છે

કે યથાર્થ જ્ઞાન માટે સંશ્લેષણાત્મક વાક્યોનું અનુભવનિરપેક્ષ હોવું જરૂરી છે. એટલા માટે કાન્ટે જ્ઞાનની એવી વ્યાખ્યા કરી કે - “જ્ઞાન પ્રાગાનુભવિક સંશ્લેષણાત્મક વાક્યોની સમષ્ટિ છે.”

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ :

પ્રશ્ન એ છે કે પ્રાગાનુભવિક સંશ્લેષક વાક્ય કેવી રીતે બને છે ? અર્થાત્ વાસ્તવિક જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? કાન્ટના મતે યથાર્થ જ્ઞાનમાં સાર્વત્રિકતા, અનિવાર્યતા અને નવીનતા હોવા જરૂરી છે. આ ગુણો અનુભવ દ્વારા આવી શકે નહીં. કેમ કે અનુભવનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના બધાં પદાર્થોનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. એટલા માટે અનુભવના આધારે સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન મળી શકતું નથી. તેના માટે બુદ્ધિની આવશ્યકતા રહે છે. બુદ્ધિ જ જ્ઞાનને અનિવાર્ય અને સાર્વત્રિક બનાવે છે. આથી જ્ઞાનના સાધનના રૂપમાં બુદ્ધિ મહત્વપૂર્ણ છે. આ બુદ્ધિ નવીન જ્ઞાન આપવામાં અસમર્થ છે. નવીનતાનો ગુણ અનુભવ દ્વારા આવે છે. આમ, કાન્ટ બુદ્ધિ અને અનુભવના સંયુક્ત પ્રયાસ તથા સહયોગને જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે આવશ્યક ગણે છે એ જ કાન્ટનો સમીક્ષાવાદ છે.

૩. જ્ઞાનનું વાસ્તવિક નિર્માણ :

કાન્ટના મતે બધા જ્ઞાનમાં વિષય (matter) અને આકાર યા રૂપ (form) નું હોવું અનિવાર્ય છે. અનુભવથી જ્ઞાનનો વિષય મળે છે અને બુદ્ધિથી તેને આકાર પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે કાન્ટ જ્ઞાનશક્તિને બે વિભાગોમાં વિભાજીત કરે છે.

૧. સંવેદનશક્તિ (sensitivity) :

સંવેદનશક્તિ જ્ઞાનના વિષય યા સંવેદનોને ગ્રહણ કરે છે. સંવેદન તેને બહારથી મળે છે. સંવેદનોને ગ્રહણ કરવામાં તે કેટલેક અંશે નિષ્ક્રિય અને કેટલેક અંશે સક્રિય રહે છે. સંવેદનશક્તિની અંદર બે અનુભવનિરપેક્ષ આકાર- દેશ અને કાળ રહે છે. સંવેદનશક્તિ બધા સંવેદનોને દેશ અને કાળના માધ્યમથી જ ગ્રહણ કરે છે. દેશ અને કાળથી પર કોઈ વસ્તુને જોવાનું તેને માટે અસંભવ છે. દેશ અને કાળ સંવેદનશક્તિથી અલગ નથી, એ તો એક સાધન માત્ર છે. વાસ્તવમાં કોઈ વસ્તુ દેશ અને કાળમાં હોતી નથી પરંતુ તેનું જ્ઞાન દેશ અને કાળના માધ્યમથી જ સંવેદનશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૨. બુદ્ધિ યા સમજ (understanding) :

સંવેદનશક્તિ જે સંવેદનોને ગ્રહણ કરે છે તે અસંબદ્ધ હોય છે. સંવેદનશક્તિ તેને સંબદ્ધ કરી શકતી નથી. એ કાર્ય બુદ્ધિ કરે છે. સંવેદનોને સંબદ્ધ કરીને નિર્ણય (judgement) બનાવવા અને નિર્ણયોમાં પરસ્પર સંબંધ સ્થાપિત કરીને સમષ્ટિ (system) બનાવવાનું કામ બુદ્ધિનું છે. આ રીતે બુદ્ધિના પણ બે રૂપ હોય છે. - શુદ્ધબુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞા. શુદ્ધબુદ્ધિ સંવેદનોને સંબદ્ધ કરીને નિર્ણય બનાવે છે. તેની અંદર- બહાર જન્મજાત ધારણાઓ છે, જેના દ્વારા તે સંવેદનોથી ભિન્ન નિર્ણય બનાવે છે. એ ધારણાઓ આ પ્રકારની હોય છે. - સંપૂર્ણતા (totality), અનેકતા (plurality), એકતા (unity), ભાવ (reality), અભાવ (negation), સીમિત ભાવ (limitation) અને આવશ્યકતા (necessity). આ રીતે શુદ્ધબુદ્ધિ સંવેદનોને સંબદ્ધ કરીને નિર્ણયો બનાવે છે.

આમ, સંવેદન (વિષય) અને બૌદ્ધિક ધારણાઓ (આકાર) ના સરખા સહયોગથી જ નિર્ણય બને છે. તેથી કહેવામાં આવે છે કે “પ્રત્યયો વગરના સંવેદનો આંધળા છે અને સંવેદન વગરના પ્રત્યયો ખોખલા છે.”

સંવેદનોને સંબદ્ધ કરીને નિર્ણયો બનાવવાનું કામ બુદ્ધિનું છે પરંતુ નિર્ણયો બની જવાથી જ્ઞાનોત્પત્તિ થઈ જતી નથી. તે માટે નિર્ણયોને સંબદ્ધ કરવા અનિવાર્ય બની જાય છે. એ કામ પ્રજ્ઞા (reason) નું છે. પ્રજ્ઞાની અંદર ત્રણ અનુભવનિરપેક્ષ અર્થાત્ જન્મજાત પ્રત્યય છે. - વિશ્વ, આત્મા અને ઈશ્વર. પ્રજ્ઞાનું કામ છે શુદ્ધ બુદ્ધિ દ્વારા પ્રાપ્ત નિર્ણયોને સંબદ્ધ કરીને એને ત્રણેય પ્રત્યયોની અંતર્ગત લાવીને સમષ્ટિનું રૂપ આપવું. આ રીતે પ્રજ્ઞા જ્યારે નિર્ણયોને વિશ્વ-પ્રત્યય અંતર્ગત વ્યવસ્થિત કરે છે ત્યારે વિશ્વવિજ્ઞાન (cosmology) બને છે. જ્યારે આત્માની અંતર્ગત રાખે છે ત્યારે મનોવિજ્ઞાન અને જ્યારે ઈશ્વર-પ્રત્યયની અંતર્ગત વ્યવસ્થિત કરે છે ત્યારે ઈશ્વરવિદ્યા (theology) બને છે.

ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિથી સાર્વત્રિક, અનિવાર્ય અને નવીન જ્ઞાનનું નિર્માણ થાય છે. જ્ઞાનનો વિષય સંવેદન છે. જે અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા માટે તેમાં નવીનતા આવે છે. જ્ઞાનનો આધાર બુદ્ધિના અનુભવનિરપેક્ષ આકાર છે જે બધા મનુષ્યની અંદર જોવા મળે છે. એ કારણે આવા આકારોમાં બનેલું જ્ઞાન બધાને ગ્રાહ્ય હોય છે. તેથી જ્ઞાનમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતાના ગુણો બુદ્ધિ દ્વારા આવે છે.

અજ્ઞેયવાદી અંત :

કાન્ટના સમીક્ષાવાદનો અંત અજ્ઞેયવાદમાં આવે છે. અજ્ઞેયવાદ (agnosticism) અનુસાર યથાર્થ વસ્તુઓ અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય છે. જ્ઞાનનો એકમાત્ર વિષય સંવેદન છે. સંવેદન સ્વયં તો દેશ-કાળની બહાર છે. પરંતુ સંવેદનશક્તિ તેને દેશ-કાળના માધ્યમથી જ પ્રાપ્ત કરે છે. સંવેદન સિવાય વસ્તુઓના જ્ઞાનનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. સંવેદન હંમેશા દેશ-કાળના રંગમાં રંગાઈને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કાન્ટનું કહેવું છે કે કોઈ પણ વસ્તુ પોતાના વાસ્તવિક રૂપમાં ક્યારેય જોવા મળતી નથી. આપણને માત્ર પ્રતીતિ (phenomena or things as they appear to us) નું જ્ઞાન થાય છે, વાસ્તવિક પદાર્થનું નહીં.

સમીક્ષાવાદનું મૂલ્યાંકન :

૧. કાન્ટ મુજબ યથાર્થ જ્ઞાન સાર્વત્રિક, અનિવાર્ય તથા નૂતન હોય છે. આવા પ્રકારના જ્ઞાનને તેઓ ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ગણિતમાં રહેલું માને છે. કાન્ટનો આ મત સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કારણ કે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન મેળવવું સંભવ નથી, કેમ કે તેમાં હંમેશાં સુધારા થવાની શક્યતા રહે છે. તેમજ ગણિતશાસ્ત્રમાં સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ ગણિતશાસ્ત્રીઓ મુજબ તે અનુભવનીરપેક્ષ હોતા નથી. તેથી તેના માટે અનુભવ યા સંવેદન આવશ્યક માનવામાં આવતા નથી.

૨. કાન્ટ અનુસાર સંવેદનશક્તિને સંવેદનો અસંબદ્ધ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને બુદ્ધિ તે સંવેદનોને સંબદ્ધ કરે છે. પરંતુ વિલિયમ જેમ્સ અને આધુનિક મનોવિજ્ઞાન માને છે કે સંવેદન સંબદ્ધ રૂપે જ સંવેદનશક્તિને મળે છે.

૩. અજ્ઞેયવાદ કાન્ટના સમીક્ષાવાદમાં આંતરવિરોધ સર્જે છે. કાન્ટ એક બાજુથી યથાર્થ વસ્તુઓ (things-in-themselves) ને અજ્ઞેય કહે છે તો બીજી બાજુથી તેઓ તેને સંવેદનોના કારણ પણ ગણાવે છે. જો યથાર્થ વસ્તુઓ સંવેદનોના કારણ રૂપે જ્ઞાત છે તો તે અજ્ઞેય રહેતી નથી. આ રીતે યથાર્થ વસ્તુઓને એક સાથે ‘અજ્ઞેય’ અને ‘સંવેદનોના કારણ’ કહીને કાન્ટ પોતાના સિદ્ધાંતમાં આંતરવિરોધ સર્જે છે.

૯. કાન્ટનો દેશ-કાળનો તત્ત્વમીમાંસકીય ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

કાન્ટ અનુસાર દેશ (space) અને કાળ (Time) એ બે સંવેદનગ્રાહિતાના રૂપ છે. જેના દ્વારા સંવેદનો ગળાઈને આપણા મનરૂપી પાત્રમાં આવે છે. આથી કાન્ટ દેશ-કાળના સંબંધમાં બે પ્રકારની વ્યાખ્યા કરે છે. એક તત્ત્વમીમાંસાત્મક (metaphysical) અને બીજી ઇન્દ્રિયાતિત (transcendental) .

તત્ત્વમીમાંસાત્મક વ્યાખ્યામાં કાન્ટ દર્શાવે છે કે, -

૧. દેશ અને કાળનો સંબંધ આપણી સંવેદનશક્તિ (perception faculty) સાથે છે પ્રત્યયની રચનાશક્તિ સાથે નહીં.
૨. જો કે દેશ-કાળ સંવેદનો (percepts) છે તો પણ તે ઇન્દ્રિયાતિત પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ છે, ઇન્દ્રિયજન્ય નહીં.
૩. પછી દેશ-કાળ સિવાય સંવેદનશક્તિનું કોઈ ત્રીજું પ્રાગાનુભવિક રૂપ નથી.

તત્ત્વમીમાંસાત્મક વ્યાખ્યાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ દર્શાવવાનો છે કે દેશ-કાળ સંવેદનગ્રાહિતાના પ્રાગાનુભવિક રૂપ છે. સાથે સાથે કાન્ટ એ પણ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે કે દેશ-કાળ પ્રત્યય (concept) નથી પણ સંવેદન (percept) છે. દેશ અને કાળની પ્રાગાનુભવિકતા સિદ્ધ કરવા માટે કાન્ટ બે પ્રમાણો રજૂ કરે છે.

દેશ-કાળની પ્રાગાનુભવિકતા સિદ્ધ કરતા પ્રમાણો :

૧. લાઈબ્નિઝ અનુસાર દેશ-કાળની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, પરંતુ તે ચિદ્દેશો વચ્ચેના સંબંધને આધારે અવાસ્તવિક રચના છે. આપણે જોઈએ છીએ કે વસ્તુ ઉપર-નીચે, ડાબે-જમણે, નજીક-દૂર વગેરે છે. આપણે આવા સંબંધોને આધારે દેશની કલ્પના કરીએ છીએ. એવી જ રીતે ઘટનાઓ વચ્ચે પૂર્વાપર (succession) સંબંધોના આધારે આપણે કાળની ભાવના સર્જી છીએ. પરંતુ કાન્ટ આ મતની આલોચના કરતાં કહે છે કે લાઈબ્નિઝ અનુસાર પહેલાં દેશ યા કાળની ભાવના હોતી નથી પણ આપણે ઉપર-નીચે, આજુ-બાજુ વગેરેના સંબંધને જોઈને દેશ પ્રત્યયની રચના કરીએ છીએ. અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, ઉપર-નીચે, દૂર-નજીક વગેરે એવા ગુણ છે જે એવી વ્યક્તિઓને સમજમાં આવી જ ન શકે જેને દેશનું જ્ઞાન જ નથી. અગર આપણે માની લઈએ

કે દેશજ્ઞાન વગર ઉપર-નીચે, દૂર-નજીક વગેરેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે તો એ આપણી ભૂલ છે. આથી ઉપર-નીચે, દૂર-નજીક વગેરેના સંબંધથી દેશજ્ઞાન થતું નથી પણ દેશજ્ઞાન માનવમનમાં પ્રથમથી જ હોય છે. જેના આધારે આપણે ઉપર-નીચે, દૂર-નજીક સંબંધને સમજી શકીએ છીએ. જો કે લાઈબ્નિઝ માને છે કે આપણને પ્રારંભથી જ દૂર-નજીક વગેરેનું જ્ઞાન હોય છે. એટલા માટે આપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે આપણને દેશ-કાળનું જ્ઞાન પ્રારંભથી જ હોય છે. આ રીતે દેશ-કાળનું જ્ઞાન કોઈ પણ પ્રકારના અનુભવ પર આશ્રિત નથી પણ બધા પ્રકારના અનુભવ પૂર્વે જ હોય છે. જેને આધારે આપણે બધી સંવેદનાઓ ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ.

૨. જો દેશ અને કાળ સંવેદિત અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત હોય તો આપણે તેને કલ્પનાને આધારે ત્યાગ કરી શકીએ જે રીતે તે આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જો આપણે તમામ વસ્તુઓના અભાવની કલ્પના કરીએ તો પણ આપણે દેશ અને કાળના અભાવની કલ્પના કરી શકીએ નહીં. આથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વિશિષ્ટ વસ્તુઓને તો આપણે અનુભવથી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ પરંતુ દેશ અને કાળને અનુભવથી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. કેમ કે જો તે અનુભવથી પ્રાપ્ત થતા હોત તો અનુભવથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ વસ્તુઓની જેમ તેના અભાવની કલ્પના પણ કરી શકતા હોત. વળી આપણે વસ્તુ વગર દેશ-કાળની કલ્પના કરી શકીએ છીએ પરંતુ દેશ-કાળ વગર વસ્તુની કલ્પના કરી શકતા નથી. આથી દેશ-કાળને પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના પ્રાગાનુભવિક રૂપ સમજી શકીએ છીએ.

દેશ-કાળને શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરતી દલીલો :

૧. પ્રત્યક્ષનો સંબંધ કોઈ એક વસ્તુવિશેષ સાથે હોય છે. પણ પ્રત્યય (concept) નો સંબંધ અનેક વસ્તુવિશેષો સાથે હોય છે. દા.ત. ટેબલ ઉપર રાખેલું લાલ પુસ્તક પ્રત્યક્ષ છે. પરંતુ પુસ્તક પ્રત્યયના રૂપમાં એ છે જે અનેક પુસ્તકોને લાગુ પડે છે. આ દ્રષ્ટિએ દેશ-કાળ એક જ વસ્તુ છે. એ સાચું છે કે એક કિલોમીટર યા એક ઈંચ દેશના ઉદાહરણો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એ દેશના ઉદાહરણો ગણી શકાય નહીં, પણ દેશના ભાગો યા ખંડ છે. એવી જ રીતે કાળ એક જ છે અને ક્ષણ, કલાક, યુગ વગેરે તેના ઉદાહરણો નહીં પણ કાળના ભાગો છે. આથી કાળ યા દેશ એક જ વિશિષ્ટ વસ્તુ છે એટલા માટે તે પ્રત્યક્ષ (percept) છે. પ્રત્યય (concept) નહીં.

૨. કન્ટ અનુસાર દેશ યા કાળના ગમે તેટલા મોટા ભાગો દર્શાવવામાં આવે તો પણ તેને સીમિત ભાગ જ સમજવામાં આવે છે. કેમ કે દેશ યા કાળ અપરિમિત રીતે વ્યાપક છે. એક કરોડ માઈલની કલ્પના કરવામાં આવે તો પણ

આપણે જાણીએ છીએ કે દેશ તેનાથી વધારે વ્યાપક છે અને લાખો વર્ષોની કલ્પના કરવામાં આવે તો પણ આપણે જાણીએ છીએ કે કાળ તેનાથી વધારે વ્યાપક છે. આથી દેશ યા કાળની અંદર રહીને જ તેના ઉદાહરણો વિચારી શકાય છે. પરંતુ જો દેશ પ્રત્યય હોત તો આ આપણા બધા ઉદાહરણોમાં લાગુ પડત, પણ તે આ બધાના જોડાણથી નિર્માણ થતું નથી. દા.ત. ઘોડાનો પ્રત્યય અનેક ઘોડાને લાગુ પડે છે પણ અનેક ઘોડાઓને જોડીને એક વિશાળ ઘોડાની પ.તિમાને પ્રત્યય કહેતા નથી. એટલું જ નહીં પ્રત્યય અનેક ઉદાહરણોમાં એટલા માટે લાગુ પડે છે કે ઘોડાનો પ્રત્યય અનેક ઘોડાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પરંતુ દેશનો કોઈ ભાગ દેશનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યા વગર સ્વયં તેનો અંશ હોય છે. અર્થાત્ અનેક ઉદાહરણોના આધારે પ્રત્યયનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો હોય છે. પણ દેશના અનેક ઉદાહરણોથી સ્વયં દેશનું નિર્માણ થાય છે. આમ, દેશ યા કાળ અપરિમિત પ્રત્યક્ષ છે, અમૂર્ત બોધિત પ્રત્યય નહીં.

સમાપન :

આ રીતે કાન્ટ એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે દેશ અને કાળ સંવેદનગ્રાહિતાનું પ્રાગાનુભવિક રૂપ છે. બાહ્ય દરેક સંવેદનાઓ દેશના રૂપે મેળવી શકાય છે અને કાળના રૂપે તમામ સંવેદનાઓમાં જોવા મળે છે. કેમ કે બાહ્ય વસ્તુની સંવેદના માનસિક પ્રક્રિયા જ હોય છે અને માનસિક પ્રક્રિયાઓ પૂર્વાપર હોવાને કારણે કાળના રૂપે અંતર્ગત આવે છે.

10. કાન્ટની કોપરનિકન ક્રાંતિ

પ્રાસ્તાવિક :

કાન્ટ અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણયની સમસ્યાનું નિરાકરણ મન અને તેના પદાર્થો વચ્ચેના સંબંધને લગતી નવી કલ્પનાની સ્થાપના દ્વારા કરે છે. તેના મનમાં તે સ્પષ્ટ છે કે હ્યુમ માને છે તેમ જો આપણે માનીએ કે મને તેના પ્રત્યયોની રચનામાં તેના પદાર્થોને અનુરૂપ થવું જોઈએ તો આપણે સમસ્યાનું નિરાકરણ કરી શકીએ નહીં. હ્યુમનો સિદ્ધાંત આપણે વાસ્તવમાં અનુભવેલ પદાર્થોના આપણા વિચારો માટે જ ઉપયોગી બને. પરંતુ આ અનુભવસાપેક્ષ નિર્ણયો છે. જો હું પૂછું કે “હું કેવી રીતે જાણું છું કે ગુલાબ લાલ છે ?” મારો જવાબ છે કે હું તેને જોઈ શકું છું. જ્યારે હું આ રીતે મારા અનુભવોને નિર્દેશું છું ત્યારે તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરે છે, કારણ કે આપણે બધા એ બાબતમાં સંમત છીએ કે અનુભવ આપણને પદાર્થોના સ્વરૂપને અનુરૂપ એક પ્રકારનું જ્ઞાન આપે

છે. પરંતુ અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણયને અનુભવ દ્વારા પ્રમાણિત કરી શકાય નહીં. દા.ત. હું કહું કે સીધી લીટી બે બિંદુઓ વચ્ચેનું સૌથી ટૂંકું અંતર છે તો હું ચોક્કસ રીતે એમ ન કહી શકું કે મને પ્રત્યેક શક્ય સીધી લીટીનો અનુભવ છે. એવું શું છે જે મારા માટે ઘટનાઓના ઉદ્ભવ પૂર્વે તેમના વિશે સાર્વત્રિક રીતે યથાર્થ અને હંમેશાં ચકાસણીક્ષમ નિર્ણયો કરવાનું શક્ય બનાવે છે ? હ્યુમ માને છે તેમ મન જો નિષ્ક્રિય હોય અને પદાર્થોમાંથી જ માત્ર માહિતી પ્રાપ્ત કરતું હોય તો એ ફલિત થાય છે કે મનને તે વિશિષ્ટ પદાર્થ વિશે જ માત્ર માહિતી છે. પરંતુ મન સર્વે પદાર્થો વિશે હજું ન અનુભવ્યા હોય તેવા પદાર્થો વિશે નિર્ણયો કરે છે. તદુપરાંત પદાર્થો તેમના વિશે આપણે કરેલ નિર્ણયો મુજબ ભાવિમાં વાસ્તવમાં વર્તે છે. આ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપણને પદાર્થોના સ્વરૂપ વિશે વિશ્વસનીય માહિતી આપે છે. પરંતુ આ જ્ઞાન (જે અનુભવનિરપેક્ષ તેમ જ સંશ્લેષક બને છે તે) ને ‘મન તેના પદાર્થોને અનુરૂપ હોય છે,’ એ ધારણાને આધારે સમજાવી શકાય નહીં. (કારણ કે તે પ્રત્યેક સીધી લીટી... પ્રત્યેક પરિવર્તનને કેવી રીતે અનુરૂપ હોઈ શકે ?) અને તેથી કાન્ટને મન અને તેના પદાર્થો વચ્ચેના સંબંધને લગતી નૂતન કલ્પના કરવાની ફરજ પડે છે.

કાન્ટની નૂતન ધારણા મુજબ, મનની પ્રક્રિયાઓ પદાર્થોને અનુરૂપ થતી નથી પરંતુ પદાર્થો મનની પ્રક્રિયાઓને અનુરૂપ થાય છે. આમ, કાન્ટ કોપરનિક્સને અનુસરીને કોપરનિક્સે જેમ ખગોળશાસ્ત્રમાં ક્રાંતિ કરી તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ક્રાંતિ કરે છે. કોપરનિક્સની પહેલાં ટોલેમીના સિદ્ધાંત મુજબ, પૃથ્વી વિશ્વનું કેન્દ્ર હતી અને તેની આસપાસ સૂર્ય, ચંદ્ર અને અન્ય ગ્રહો ફરતા માન્યા હતા. કોપરનિક્સે આકાશી પદાર્થોની સમજૂતીમાં સંતોષપ્રદ પ્રગતિ ન થતાં ટોલેમીના સિદ્ધાંતમાં ધરમૂળથી ફરફાર કર્યો. તેના મતે સૂર્ય વિશ્વનું કેન્દ્ર છે અને પૃથ્વી સહિત સર્વે ગ્રહો તેની આસપાસ ફરે છે. કાન્ટ પ્રયોગની ભાવના સાથે નૂતન કલ્પના કરે છે. કાન્ટની પૂર્વે પ્રચલિત માન્યતા અનુસાર આપણું સર્વ જ્ઞાન પદાર્થોને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. પરંતુ આ માન્યતાના સંદર્ભમાં પદાર્થો અંગે પ્રત્યયો દ્વારા અનુભવાતી રીતે કાંઈક સ્થાપીને પદાર્થોના આપણા જ્ઞાનને વિસ્તારવાના આપણા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. તેથી કાન્ટ “પદાર્થોએ જ્ઞાનને અનુરૂપ થવું જોઈએ” એ નૂતન ધારણા મુજબ તત્ત્વવિજ્ઞાનના કાર્યોમાં વધારે સફળતા મળે છે કે નહીં એ જોવા માગે છે. કાન્ટ કહે છે : જો પ્રત્યક્ષીકરણો પદાર્થોના બંધારણને અનુરૂપ થવાનું હોય તો આપણે પદાર્થો અંગે કંઈ પણ અનુભવાતી રીતે કેવી રીતે જાણી શકીએ પરંતુ પદાર્થો આપણી

પ્રત્યક્ષીકરણશક્તિના બંધારણને અનુરૂપ થવાનું હોય તો આવી કોઈ મુશ્કેલી ઉપસ્થિત થતી નથી.

કાન્ટના ઉપરોક્ત કથનનો અર્થ એ નથી કે મન પદાર્થોનું સર્જન કરે છે તો મનને જન્મજાત વિચારો છે. તેની કોપરનિકન ક્રાંતિ તેના એ કથનમાં નિહિત છે કે મન જે પદાર્થોનો અનુભવ કરે છે તેમાં કાંઈક જાળો આપે છે. હુમ સાથે કાન્ટ એ બાબત સાથે સંમત થાય છે કે આપણા જ્ઞાનનો આરંભ અનુભવથી થાય છે પરંતુ હુમથી વિરુદ્ધ કાન્ટના મતે મન સક્રિય તત્ત્વ (active agent) તરીકે તે જે પદાર્થોના અનુભવ કરે છે તેમાં કાંઈક જાળો આપે છે. કાન્ટના મતે મનની રચના એવી છે કે તે તેના પદાર્થો પર તેની જ્ઞાનની રીતિ લાદે છે. મન તેના સ્વરૂપને લીધે આપણા અનુભવોને સક્રિય રીતે સંગઠિત કરે છે- વ્યવસ્થિત કરે છે. અર્થાત્ વિચારણાનો અર્થ આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુમુદ્રા - પ્રાપ્તિ માત્ર નથી પરંતુ આપણે જે અનુભવીએ છીએ તેના વિશે નિર્ણય બાંધવાનો પણ છે. જેવી રીતે રંગીન ગોગલ્સ પહેરેલ વ્યક્તિ વસ્તુમાત્રને તે રંગમાં રંગાયેલી નિહાળે છે તેવી રીતે વિચારશક્તિ પદાર્થો વિશે મનના નૈસર્ગિક બંધારણને અનુરૂપ વિચારે છે.

૧૧. વિચારના મૂળતત્ત્વો

પ્રાસ્તાવિક :

પ્રત્યક્ષીકરણના સ્વરૂપો-દિક-કાળ ઉપરાંત વિચારના પણ કેટલાક મૂળતત્ત્વો (categories) છે. આ મૂળતત્ત્વો આપણા અનુભવનો સમન્વય યા એકીકરણ કરતી મનની રીત સાથે વિશિષ્ટ રીતે સંબંધિત છે. અનુભવ વૈવિધ્યનો નિર્ણય ૧. પરિણામ-વ્યાપકતા (quantity) ૨. ગુણ યા સ્વરૂપ (quality) ૩. સંબંધ (relation) અને ૪. નિશ્ચયભેદ (modality) જેવા કેટલાક નિશ્ચિત સ્વરૂપો યા પ્રત્યયો દ્વારા કરીએ છીએ. આ રીતે નિર્ણયના કુલ ૧૨ પ્રકારો છે અને કાન્ટ અનુસાર આ નિર્ણયના પ્રત્યેક પ્રકારને અનુરૂપ વિશિષ્ટ પ્રત્યય છે.

નિર્ણયના પ્રકારો

મૂળતત્ત્વો

૧. પરિમાણ

૧. સર્વદેશી

૧. એક્ય યા પૂર્ણતા (unity)

૧. સર્વ માનવી મર્ત્ય છે.

૨. કોઈ માનવી અમર નથી.

૨. એકદેશી
(plurality)

૨. અનેકતા યા બહુત્વ

૧. કેટલાક માનવી પ્રામાણિક છે.

૨. કેટલાક માનવી પ્રામાણિક નથી.

૩. વિશિષ્ટ વ્યક્તિવાચી

૩. સમગ્રતા (totality)

૧. રામ તેજસ્વી છે.

૨. ગોવિંદ પ્રામાણિક નથી.

૨. ગુણ યા સ્વરૂપ

૧. વિધાયક

૧. વાસ્તવિકતા

૧. ગુલાબ લાલ છે.

૨. નિષેધક

૨. નિષેધ યા અભાવ

૧. મન વિસ્તારયુક્ત છે.

૩. અનંત (અનિશ્ચિત)

સાંતતા યા પરિમિતતા

૧. મન અચેતનમય છે.

૨. ઈશ્વર અમર છે.

૩. સંબંધ

૧. નિરુપાધિક
(substance

૧. હવામાન ખુશનુમા છે.

૧. દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ
and accident

૨. સોપાધિક
and

૨. કાર્યકારણ સંબંધ (cause

૧. જો વિદ્યાર્થી મહેનત કરે તો તે પાસ થાય.

effect)

૩. વૈકલ્પિક (reciprocity)

૧. ચોક શ્વેત યા અશ્વેત છે.
૨. કાંતો હું આવીશ અથવા નહીં આવું.

૪. નિશ્ચયભેદ

૧. સંભવિત યા સંશયાત્મક

(problematic) impossibility

૧. આ કદાચ ઝેર પણ હોય.
૨. મનવી કદાચ સો વર્ષથી વાધારે પણ જીવી શકે.

૨. નિશ્ચયાત્મક

૧. આ ગુલાબ છે.

૩. આવશ્યક

૧. પ્રત્યેક બનાવને કારણ હોવું જોઈએ.

૩. પારસ્પરિક સંબંધ

૧. સંભાવના-અસંભાવના

(possibility and

impossibility)

૨. અસ્તિત્વ-અભાવ

૩. આવશ્યકતા-આકસ્મિકતા

જ્યારે આપણે પરિણામની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં એક યા અનેક હોય છે. જ્યારે આપણે ગુણોનો નિર્ણય કરીએ છીએ ત્યારે આપણે વિધાયક યા નિષેધક કથન કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે સંબંધનો નિર્ણય કરીએ છીએ ત્યારે આપણે એક બાજુએ કાર્યકારણનો અને બીજી બાજુએ ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના સંબંધનો વિચાર કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે નિશ્ચયભેદનો નિર્ણય કરીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં કંઈક શક્ય યા અશક્ય છે તેનો વિચાર હોય છે. આ સર્વે વિચારની રીતિઓ મનની સંષ્લેષણની ક્રિયા છે અને તે દ્વારા મન ઇન્દ્રિયજન્ય અનુમુદ્રાઓના વૈવિધ્યમાંથી એક સુસંગત સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરવા મથે છે.

ઉપરોક્ત મૂળતત્ત્વોની સ્થાપનાને કાન્ટ ‘મૂળતત્ત્વોના તાત્ત્વિક નિષ્કર્ષ’ (metaphysical deduction of categories) તરીકે ઓળખાવે છે. તેની સવિગત સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ઉપરોક્ત ૧૨ માંથી પ્રથમ ૬ મૂળતત્ત્વો અચળ છે, જ્યારે બાકીના ૬ ગત્યાત્મક- દ્વંદ્વાત્મક (dynamic) છે. પ્રથમ પ્રકારના મૂળતત્ત્વો પ્રત્યક્ષીકરણના પદાર્થો સાથે સંબંધિત છે. જ્યારે બીજા પ્રકારના મૂળતત્ત્વો પદાર્થના પરસ્પર સંબંધો યા તો પદાર્થો અને બુદ્ધિના સંબંધો સાથે સંબંધિત છે.

૨. મૂળતત્ત્વો ચાર વિભાગમાં વિભાજિત થાય છે અને તે ચારેયના ત્રણ પેટા વિભાગો છે. દરેક ત્રિભાજનમાં છેલ્લો વિભાગ પ્રથમ અને બીજા વિભાજનના સંયોજનમાંથી ઉદ્ભવે છે. આમ છતાં આ ગૌણ નહીં પણ મૂળભૂત પ્રત્યય છે કારણ કે આ સંયોજન બુદ્ધિનું એક વિશિષ્ટ કાર્ય છે.

૩. ત્રીજો વિભાગ સૌથી મહત્ત્વનો છે, કારણ કે બુદ્ધિનું કાર્ય સંબંધ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ માત્ર દ્રશ્ય જગતને જ લાગુ પડે છે, અંતિમ વાસ્તવિકતાને નહીં. આમ દ્રવ્ય ઈશ્વરને લાગુ પડતું નથી, કારણ કે આપણે નિરપેક્ષ દ્રવ્યની વાત કરી શકીએ નહીં. તે માત્ર ભૌતિક સૃષ્ટિને જ લાગુ પાડી શકાય. કાર્યકારણ સંબંધ વિજ્ઞાનને અનુભવાતીત માળખું પુરું પાડે છે અને તેમને નિશ્ચિત અને સાર્વત્રિક બનાવે છે. પારસ્પરિકતા આપણને તેમની આંતરક્રિયાની ખાતરી આપે છે.

૪. આ ચાર વિભાગો દ્વારા કાન્ટ ચાર બાબતોનું ખંડન કરે છે. પરિણામ દ્વારા પરમાણુવાદનું, ગુણ દ્વારા શૂન્યાવકાશનું, કાર્યકારણ સંબંધથી પ્રસંગવાદ યા નસીબવાદનું અને નિશ્ચયભેદથી ચમત્કારનું ખંડન થાય છે. પરિણામનું મૂળતત્ત્વ દર્શાવે છે કે પ્રત્યેક પદાર્થને નિશ્ચિત વિસ્તાર હોય છે. આ પરમાણુવાદને અસ્વીકાર્ય બનાવે છે. કાન્ટ મુજબ પ્રત્યેક પદાર્થને નિશ્ચિત સામગ્રી હોય છે અને તેથી વિશ્વમાં શૂન્યાવકાશ જેવું કંઈ નથી. પ્રત્યેક ઘટના કાર્યકારણ દ્વારા સંકળાયેલ હોય છે. ભાગ્ય યા કૃત્રિમ વ્યવસ્થા દ્વારા કંઈ ઉદ્ભવતું નથી. આ રીતે પ્રસંગવાદ બહિષ્કૃત થાય છે.

૫. આ મૂળતત્ત્વો ઇન્દ્રિય સંવેદનોને વ્યવસ્થિત અને નિયમિત બનાવીને તેમને જ્ઞાનનું રૂપ આપે છે તેમજ જ્ઞાનને સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતા આપે છે. સંવેદનના અભાવમાં આ મૂળતત્ત્વો પાસે વ્યવસ્થિત કરવા માટે કોઈ સામગ્રી હોતી નથી. તેથી સંવેદનોના અભાવમાં યથાર્થ જ્ઞાન શક્ય નથી. મૂળતત્ત્વોનું કાર્ય દ્રશ્ય જગત સુધી જ સીમિત છે, જેવી રીતે મૂળાક્ષરો દ્વારા સમગ્ર સાહિત્યનું સર્જન થાય છે તેવી રીતે આ ૧૨ મૂળતત્ત્વો દ્વારા સમગ્ર વ્યવહારું જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે.

૬. મૂળતત્ત્વોનું ઉદ્ભવસ્થાન જ્ઞાતાના સ્વરૂપમાં હોવા છતાં તેઓ વસ્તુનિષ્ઠ છે અને અનુભવના પદાર્થો માટે યથાર્થ છે, કારણ કે અનુભવ તેના દ્વારા જ શક્ય બને છે. તેઓ અનુભવની નિપજ નથી પણ તેમનો આધાર છે. મૂળતત્ત્વો વિના કોઈ પદાર્થ વિચારી શકાય નહીં. આમ છતાં આપણું જ્ઞાન મનની પ્રાથમિક એકતાની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે.

૧૨. શુદ્ધબુદ્ધિના સિદ્ધાંતો

પ્રાસ્તાવિક :

કાન્ટ મૂળતત્ત્વોમાંથી અનુભવ કેવી રીતે પરિણમે છે એ દર્શાવવા કેટલાક સિદ્ધાંતો રજૂ કરે છે. આ સિદ્ધાંતો અનુસાર આપણા સર્વ પ્રત્યક્ષીકરણો જ્ઞાનની કક્ષા સુધી પહોંચે છે. આ સિદ્ધાંતો મૂળતત્ત્વોમાંથી અમુક અંશે શૈપિક રીતે તારવવામાં આવ્યા છે. આ ચાર સિદ્ધાંતો અનુક્રમે પરિમાણ, ગુણ, સંબંધ અને નિશ્ચયભેદના સિદ્ધાંતો છે જે નીચે મુજબ છે.

૧. અંતઃસ્ફુરણના સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાંતો (axioms of intuition) :

પરિમાણનો સિદ્ધાંત અંતઃસ્ફુરણનો સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત મુજબ, ‘સર્વે અંતઃસ્ફુરણો વિસ્તૃત પરિમાણો છે.’ પ્રત્યક્ષીકરણનો વિષય હંમેશાં વિસ્તારયુક્ત પરિમાણ તરીકે ઓળખી શકાય છે અને તેના પરિમાણ દ્વારા જ્ઞાત થાય છે.

૨. પ્રત્યક્ષીકરણની પૂર્વાપેક્ષા (anticipation of perception) :

આ ગુણનો સિદ્ધાંત છે. તે અનુસાર “સર્વે આભાસોમાં વાસ્તવિક જે સંવેદનો વિષય છે તેને ગહન પરિમાણ અર્થાત્ અંશ હોય છે. તે તેના ગુણ દ્વારા જ્ઞાત થાય છે.” આને સંવેદનની પૂર્વાપેક્ષા કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેઓ સર્વ સંવેદનો પૂર્વે આવે છે અને તેનું લક્ષણ નિર્ધારિત કરે છે.

પરિમાણ અને ગુણ સાથે સંબંધિત આ બે સિદ્ધાંતો ગાણિતિક તત્ત્વો પર આધારિત છે, એકમાં તત્ત્વોને સાથે સાથે મૂકી શકાય છે, બીજામાં તત્ત્વો અંશો યા ગુણ તરીકે રજૂ થાય છે. તેઓ દર્શાવે છે કે પ્રત્યક્ષીકરણનો પ્રત્યેક વિષય-પછી તે ભૌતિક હોય યા માનસિક- ક્યાં તો સંખ્યા યા તો અંશની પરિભાષામાં વિચારવો જોઈએ.

૩. અનુભવના સાદ્રશ્યો (analogies of experience) :

આ સિદ્ધાંત છે કે, “અનુભવ પ્રત્યક્ષીકરણોના અનિવાર્ય સંબંધોની અભિવ્યક્તિ દ્વારા જ શક્ય બને છે.” આ સિદ્ધાંતો ગણિતશાસ્ત્ર સાથે નહીં પણ ભૌતિક વિજ્ઞાન સાથે સંબંધિત છે. પદાર્થોના આંતરિક બંધારણ સાથે નહીં પણ વાસ્તવિક અસ્તિત્વમાંના તેમના ક્રમ અને સંબંધો સાથે સંબંધિત છે. તેમને સાદ્રશ્યો કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ વિચારના સંબંધના સાદ્રશ્ય જેમ પદાર્થના સંબંધો વ્યક્ત કરે છે. જેવી રીતે નિર્ણયમાં પૂર્વગામી અને અનુગામી હોય છે તેવી રીતે પદાર્થોના આપણા અનુભવમાં પણ ભૌતિક કારણ અને ભૌતિક પરિણામ હોય છે. પરંતુ તે માત્ર સાદ્રશ્ય છે, તાદાત્મ્ય નથી.

કાળના ત્રણ પર્યાયો છે અને પરિણામે ત્રણ સાદ્રશ્યો યા સ્થિરતાનો, અનુક્રમનો અને સહઅસ્તિત્વનો એમ ત્રણ સિદ્ધાંતો પણ છે.

૧. દ્રવ્ય સંબંધી :

ઘટનાના સર્વ પરિવર્તનોમાં દ્રવ્ય સ્થિર છે અને તેનું પરિમાણ (quantum) પ્રકૃતિમાં ન તો ઘટે છે કે ન તો વધે છે. જો વિચાર આ સ્થિર પશ્ચાતભૂમિકા પૂરી ન પાડે તો અનુક્રમ અને સહગામિત્વના સંબંધો ઓળખવા આપણા માટે શક્ય ન બને.

૨. કાર્યકારણ સંબંધી :

“સર્વે પરિવર્તનો કારણ અને કાર્ય વચ્ચેના સંબંધના નિયમ મુજબ ઉદ્ભવે છે.” યા તો “જે કંઈ બને છે તે એવા કંઈકની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે જેને તે નિયમ મુજબ અનુસરે છે.” બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પ્રત્યેક ઘટના અન્ય ઘટના સાથે સંબંધિત છે યા અન્ય ઘટનાને અનુસરે છે. આ નિયમનું સમર્થન કાળની વ્યવસ્થામાંની નિશ્ચિતતા પર નિર્ભર છે.

૩. સહઅસ્તિત્વ સંબંધી :

સર્વ દ્રવ્યો જ્યાં સુધી સહઅસ્તિત્વમાન છે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સમાનતા (community) માં છે. અર્થાત્ એક બીજા સાથે પરસ્પર સંબંધમાં છે.

૪. આનુભવિક વિચારની સ્વીકૃત માન્યતાઓ (postulates of experiential thought) :

આ સંશ્લેષણાત્મક સિદ્ધાંતોનો છેલ્લો વર્ગ છે અને તે વૈજ્ઞાનિક સૃષ્ટિમાં શક્ય-સંભવિત, મૂર્તિમંત-વાસ્તવિક અનેઅનિવાર્ય જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ સમજાવે છે. “અનુભવની રૌપિક પરિસ્થિતિઓ સાથે જે કંઈ સુમેળમાં હોય તે શક્ય છે.” “અનુભવની ભૌતિક -વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓ (સંવેદન) ને જે કંઈ અનુરૂપ હોય તે વાસ્તવિક છે.” (પ્રત્યક્ષીકરણ વાસ્તવિકતાનો એકમાત્ર માપદંડ છે.) છેલ્લે, મૂર્તિમંત સાથેના તેના સંબંધમાં જે કંઈ અનુભવની સાર્વત્રિક પરિસ્થિતિઓ દ્વારા નિશ્ચિત થાય તે અનિવાર્ય અસ્તિત્વમાન છે.”

સમાપન :

ઉપરોક્ત ચાર શીર્ષકો હેઠળ કાન્ટ માનવ-અનુભવની મર્યાદાઓ આંકે છે. બુદ્ધિ યા સમજના આ સિદ્ધાંતો અંતિમ વાસ્તવિકતાને નહીં પણ પ્રત્યક્ષીકરણના વિષયોને લાગુ પડી શકાય. સતતત્ત્વને આ રીતે જાણવાનો પ્રયાસ આંતરવિરોધોમાં પરિણમે છે.

૧૩. બૌદ્ધિક સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના વિરોધો- પ્રથમ વિરોધ

પ્રસ્તાવિક :

બૌદ્ધિક સૃષ્ટિવિજ્ઞાનનો દોષ શુદ્ધ તર્કના વિરોધ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં પરસ્પર તદ્દન વિરુદ્ધ નિષ્કર્ષોને સમર્થન આપતી યથાર્થ અને પ્રબળ એવી બે દલીલો આપણને મળે છે. તેમાંથી એક દલીલ સાચી છે અને એક દલીલ ખોટી છે એમ આપણે કહી શકતા નથી. કારણ કે તે બન્ને સમાન રીતે તર્કબદ્ધ છે. માનવતર્ક સ્વયં આવા વિરોધાભાસ પ્રેરે છે. તેથી આપણે ઇન્દ્રિયાતીત વિષયો અંગે આપણને જ્ઞાન આપવાની માનવબુદ્ધિની શક્તિ વિશે શંકા કરવા લાગીએ છીએ. પરંતુ તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે એમ કરવું એ તર્કશુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો અંત છે.

સૃષ્ટિ વિષયક વિચારણાના સંદર્ભમાં નીચેના બે મુદ્દાઓ નોંધપાત્ર છે.

૧. આપણે એમ સમજવું જોઈએ કે તર્ક દ્વારા કોઈ પ્રત્યય નિષ્પન્ન થતો નથી, કારણ કે પ્રત્યય રચના એ બુદ્ધિનું કાર્ય છે. આ પ્રત્યય અનુભવ પર નિર્ભર છે.

જ્યારે તર્ક પ્રત્યયને નિરપેક્ષ બનાવે છે, ત્યારે આપણને અનુભવનિરપેક્ષ પ્રત્યય મળે છે. આ અનુભવનિરપેક્ષ વિચારો વિસ્તારિત મૂળતત્ત્વો સિવાય કંઈ નથી.

૨. મૂળતત્ત્વો આપણને નિરપેક્ષ - નિરુપાધિકનો પ્રત્યય આપવા સમર્થ નથી. જ્યારે પરિસ્થિતિઓની હારમાળા હોય અને એક સ્થિતિ અન્યને આધિન કરતી હોય અને અનંતમાં આપેલ આધારિત પ્રતિ લઈ જતી હોય ત્યારે જ આપણે આપેલ ઉપાધિયુક્તની સમજૂતી માટે પરિસ્થિતિઓના સમુદાયની માગણી કરીએ છીએ. આ રીતે, પરિસ્થિતિઓના સમુદાયનો વિચાર કાળને લાગુ પાડીએ ત્યારે તે માત્ર ભૂતકાલીન કાળને જ લાગુ પડે છે.

કાન્ટ મૂળતત્ત્વોના કોઠા અનુસાર સૃષ્ટિ અંગેના નિરપેક્ષ-નિરુપાધિક વિચારોનું વિભાજન નીચેની ચાર રીતે કરે છે.

સૃષ્ટિ અંગેના ચતુર્વિધ વિચારો :

૧. વ્યાપકતા હેઠળ આપણે સમગ્રતાનો વિચાર દિક્ અને કાળને લાગુ પાડીએ છીએ. માટે આપણે વિચારીએ છીએ કે સૃષ્ટિને કાળમાં આરંભ છે અને તે દિક્માં મર્યાદિત છે.

૨. ગુણ હેઠળ દિક્માં રહેલ વાસ્તવિકતા અર્થાત્ જડતત્ત્વ વિચારણાનો વિષય બને છે. સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુ ભાગોની બનેલી છે અને તેથી આપણે તેને અંતિમ ભાગમાં વિભાજિત કરીએ છીએ. તેમાંથી આપણને નિરપેક્ષ પૂણેતાનો વિચાર મળે છે.

૩. સંબંધ હેઠળ કાર્ય-કારણનું મૂળતત્ત્વ આપણને અનુભવાતીત વિચાર આપે છે. આપેલ પરિણામ માટે તે, પરિણામ પ્રેરતી કારણોની હારમાળા હોય છે અને આ હારમાળાને આપણે સમગ્રતાનો પ્રત્યય લાગુ પાડીએ છીએ.

૪. નિશ્ચયભેદ હેઠળ અસ્તિત્વના આકસ્મિકને આપણે સાપેક્ષ માનીએ છીએ. આ એવી પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે કે જેમાં અનિવાર્ય બની રહે છે. આ ઉચ્ચતર પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે અને આ રીતે પરિસ્થિતિઓની એવી હારમાળા છે જેની સમગ્રતામાં આપણે અનિવાર્ય નિરુપાધિકને મેળવીએ છીએ.

આ રીતે, સમન્વયાત્મક સ્વરૂપમાં સૃષ્ટિની કલ્પના કરવી એ તર્ક માટે અસંભવ છે પરંતુ એ કલ્પના માત્ર છે. તર્ક દરેક વસ્તુઓની અને તેની પરિસ્થિતિનું એક અંતિમ યા નિરપેક્ષમાં રૂપાંતરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણે પ્રકૃતિને એક સમગ્ર તરીકે વિચારીએ છીએ અને તે સિદ્ધાંતના પર બાહ્ય પદાર્થો આધારિત છે એમ માની લઈએ છીએ. યા તો પદાર્થમાં આપણે એક

નિરુપાધિકને શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ રીતે સૃષ્ટિ વિષયક વિચારો કરીને આપણી જાતને બધા પ્રકારના વિવાદો વચ્ચે મૂકી દઈએ છીએ. આ વિચારો સૃષ્ટિ સાથે સંબંધિત છે, અંતિમ તત્ત્વ સાથે નહીં. આમ તો સૃષ્ટિ અંગેના વિચારો અનુભવનિરપેક્ષ નથી પરંતુ અનુભવમાં ક્યારેય પ્રાપ્ત ન થતી સમગ્રતા યા સમન્વયને વ્યક્ત કરે છે એ અર્થમાં અનુભવનિરપેક્ષ છે.

આ રીતે સૃષ્ટિ એ તર્કનો બીજો વિચાર છે. જ્યારે આપણે આ કલ્પનાને એક સત્ય વસ્તુ માની બેસીએ છીએ ત્યારે વિરોધ ઉદ્ભવે છે. આ તર્ક માટે સ્વાભાવિક સમસ્યા છે પરંતુ તે તેનું નિરાકરણ કરવા અસમર્થ છે.

પ્રથમ વિરોધ :

૧. પક્ષ :

સૃષ્ટિ દિક્-કાળ દ્વારા મર્યાદિત છે.

સાબિતી :

ધારોકે સૃષ્ટિનો આરંભ કાળમાં થતો નથી. હવે જો અનંતની વ્યાખ્યા ક્યારેય પૂર્ણ ન થઈ શકે તે તરીકે કરીએ તો આપણે એ નિષ્કર્ષ પર આવીએ છીએ કે સૃષ્ટિની શૃંખલા ક્યારેય પરિપૂર્ણ ન થઈ શકે, પરંતુ ભૂતકાલીન ઘટનાની સમગ્ર શૃંખલા વહી જાય છે. એટલે કે પ્રત્યેક ક્ષણે પરિપૂર્ણ થાય છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિનો આરંભ કાળમાં થાય છે.

સૃષ્ટિ દિક્ સંબંધમાં મર્યાદિત છે એમ દર્શાવવા આપણે વિરોધી ધારીએ : ધારોકે સૃષ્ટિ દિક્માં મર્યાદિત નથી. જો આમ હોય તો પછી સૃષ્ટિનો વિચાર સહજ અસ્તિત્વમાન (વસ્તુઓ)ના આપેલ અનંત સમગ્ર તરીકે કરી શકાય. પરંતુ આવું સમગ્ર અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ નથી અને તેથી તે ભાગોના ક્રમિક સમન્વય દ્વારા રચાયેલું હોવું જોઈએ. પરંતુ અનંત સમગ્ર તેના ભાગોના સમન્વયને પૂર્ણ કરવા અનંત કાળની અપેક્ષા રાખે છે અને તેથી આપણી પાસે તે આપેલ સમગ્ર તરીકે ક્યારેય હોઈ શકે નહીં. તેથી સૃષ્ટિ દિક્માં અનંત રીતે વિસ્તૃત હોઈ શકે નહીં. માટે તેનું વિરોધી વિધાન એટલે કે સૃષ્ટિ દિક્માં મર્યાદિત છે તે સાચું હોવું જોઈએ.

વિપક્ષ :

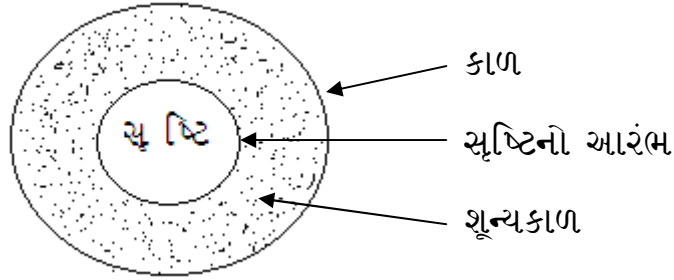
વિશ્વ અનાદિ અને અનંત છે તે દિક્ કાળમાં આવૃત નથી. ટૂંકમાં સૃષ્ટિને કાળમાં આરંભ નથી અને દિક્માં સીમાઓ નથી.

સાબિતી :

કાળ :

ધારો કે સૃષ્ટિને કાળમાં આરંભ છે એમ માની લઈએ તો તેનો અર્થ એ થાય કે જ્યારે સૃષ્ટિ હોય નહીં, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિશ્વના આરંભ પૂર્વે કાળમાં કંઈ જ ન હતું, એમ માનવાનો અર્થ એ છે કે નિરપેક્ષ રીતે શૂન્યકાળ હતો. પરંતુ નિરપેક્ષ રીતે શૂન્ય કાળમાંથી કંઈ પણ ઉદભવી શકે નહીં. શૂન્ય કાળમાં આરંભ શક્ય નથી કારણ કે સર્વ ક્ષણો સમાન રીતે શૂન્ય હોવાથી અન્ય ક્ષણને બદલે અમુક ક્ષણે આરંભ થવા માટે કોઈ કારણ નથી. આ રીતે શૂન્ય કાળમાં આરંભ શક્ય ન હોવાથી શૂન્યકાળ હોઈ શકે નહીં. માટે સ્વીકારવું જોઈએ કે વિશ્વ હંમેશાં અસ્તિત્વમાન હતું. અર્થાત્ સૃષ્ટિને કાળમાં આરંભ નથી.

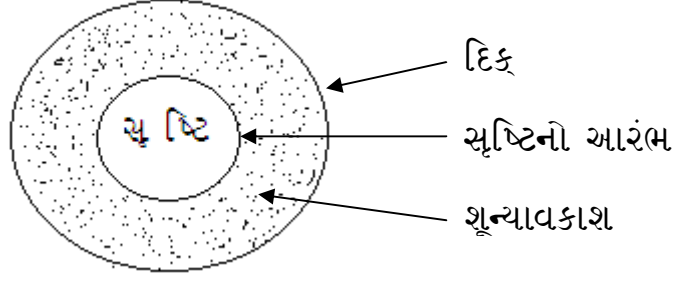
આકૃતિ :

દિક્ :

ધારો કે સૃષ્ટિ દિક્માં સીમિત છે. જો આમ હોય તો સૃષ્ટિથી પર શૂન્યાવકાશ (Empty space) હોવું જોઈએ. આ શૂન્ય અવકાશ સાથે સૃષ્ટિને સંબંધિત કરવી જોઈએ, પણ એ શક્ય નથી, કારણ કે શૂન્યાવકાશ એ પદાર્થ નથી. આનો અર્થ એ થાય કે શૂન્ય સાથે પૃથ્વીને સંબંધિત કરવાથી શૂન્યાવકાશનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પદાર્થ અને પદાર્થ ન હોય એવા કંઈક વચ્ચેનો સંબંધ શક્ય નથી. દિક્માંના પદાર્થો વચ્ચે સંબંધ શક્ય છે. તેથી વિશ્વથી પર કોઈ શૂન્ય અવકાશનો આપણે ઇન્કાર કરવો જોઈએ, અર્થાત્ વિશ્વ દિક્માં મર્યાદિત નથી. તે વ્યાપકતામાં અનંત છે.

આકૃતિ :

ઉકેલ :

આ વિરોધને ગાણિતિક રીતે નિર્દેશીને કાન્ટ તેનો ઉકેલ રજૂ કરે છે. પ્રથમ વિરોધમાં રજૂ થતા પક્ષ તથા વિપક્ષ બન્ને સમાન રીતે ખોટા છે. બન્ને વિશ્વ એટલે કે ઘટનાઓની સંપૂર્ણ હારમાળા આપણને આપવામાં આવેલી છે એવી અસ્વીકાર્ય માન્યતા સાથે પ્રારંભ કરે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં બધી જ હારમાળા આપણને આપવામાં આવેલી હોતી નથી, એ તો માત્ર વિચાર જ છે. સમગ્ર સૃષ્ટિ અનુભવના વિષય તરીકે અસ્તિત્વમાન નથી. તે તર્કનો વિચારમાત્ર છે. નિરુપાધિક તથા નિરપેક્ષ ક્યારેય અનુભવી શકાય નહીં. આપણે જેનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરીએ છીએ અને જેનો અનુભવ કરીએ છીએ તે દિક્-કાળમાં છે. તેથી તેનાથી પહેલાં અને તેનાથી પર હંમેશાં કંઈક હોય છે. સૃષ્ટિને કાળમાં આરંભ નથી અને દિક્માં અંતિમ સીમા નથી.

પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે પરિમાણમાં સૃષ્ટિ અનંત છે. આપણને સમગ્ર સૃષ્ટિ ક્યારેય પણ આપવામાં આવતી ન હોવાથી તેનું પરિમાણ નિશ્ચિત કરી શકતા નથી. હારમાળા અનંત રીતે વિસ્તૃત નથી, પરંતુ અનિશ્ચિત રીતે વિસ્તરી શકે તેવી છે. આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રથમ વિરોધના પક્ષ તેમજ વિપક્ષ બન્ને અયથાર્થ છે. વિસ્તારમાં સૃષ્ટિ સાન્ત છે, નહીં કે અનંત છે. તે અનિશ્ચિત રીતે વિસ્તૃત થઈ શકે છે.

સમાપન :

કાન્ટના તત્ત્વજ્ઞાનનો આપણે સ્વીકાર કરીએ તો પ્રથમ વિરોધનો ઉકેલ સરળ છે : દિક્ અને કાળ સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વમાન સૃષ્ટિના લક્ષણો નથી, પરંતુ આપણા પ્રત્યક્ષીકરણના સ્વરૂપો માત્ર છે. આપણને પ્રાપ્ત થતા દરેક અનુભવ દિક્ અને કાળમાં આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. આપણો અનુભવ

આપણને લઈ જાય ત્યાં સુધી દિક્ અને કાળમાં આગળ પાછળ જોઈ શકીએ છીએ. દિક્ અને કાળ માનવ પ્રત્યક્ષીકરણના સ્વરૂપો સિવાય કંઈ નથી.

૧૪. સૃષ્ટિ અંગેના તર્કનો બીજો વિરોધ

પ્રાસ્તાવિક :

બૌદ્ધિક સૃષ્ટિવિજ્ઞાનનો દોષ શુદ્ધ તર્કના વિરોધ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં પરસ્પર તદ્દન વિરુદ્ધ નિષ્કર્ષોને સમર્થન આપતી યથાર્થ અને પ્રબળ એવી બે દલીલો આપણને મળે છે. તેમાંથી એક દલીલ સાચી છે અને એક દલીલ ખોટી છે એમ આપણે કહી શકતા નથી. કારણ કે તે બન્ને સમાન રીતે તર્કબદ્ધ છે. માનવતર્ક સ્વયં આવા વિરોધાભાસ પ્રેરે છે. તેથી આપણે ઇન્દ્રિયાતીત વિષયો અંગે આપણને જ્ઞાન આપવાની માનવબુદ્ધિની શક્તિ વિશે શંકા કરવા લાગીએ છીએ. પરંતુ તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે એમ કરવું એ તર્કશુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો અંત છે.

પક્ષ :

સૃષ્ટિનું પ્રત્યેક જટિલ દ્રવ્ય સરળ ભાગો (પરમાણુઓ) નું બનેલું છે. સૃષ્ટિ નિરવયવ અર્થાત્ અચિભાજ્ય પરમાણુઓની બનેલી છે. જડ દ્રવ્ય સરળ તત્ત્વોનું બનેલું છે. જે કંઈ છે તે બધું સરળ તત્ત્વોનું બનેલું છે. તે સિવાય કંઈ નથી.

સાબિતી :

ધારોકે જટિલ દ્રવ્યો સરળ ભાગોના બનેલ નથી અને સરળ હોય તેવું કોઈ દ્રવ્ય નથી. જો આપણે જટિલતા (સંયોજન) ને દૂર કરીએ તો કોઈ દ્રવ્યો પણ રહે નહીં. શૂન્યમાંથી કંઈ ઉદ્ભવી શકે નહીં. દ્રવ્યો અસ્તિત્વમાન છે અને તેને બહિષ્કૃત કરી શકાય નહીં. તેથી પ્રત્યેક જટિલ દ્રવ્યો સરળ તત્ત્વોની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે. તેથી જડદ્રવ્ય અચિભાજ્ય પ્રાથમિક દ્રવ્યો, પરમાણુઓ યા ચિદ્દણુઓનું બનેલું છે. આ રીતે ‘જટિલ દ્રવ્યો સરળ ભાગોના બનેલ નથી’ એ ધારણા અયથાર્થ છે.

સંયોજન, પદાર્થો જેમાં જોડાય છે તેવો આકસ્મિક સંબંધ છે, તે તેમના અસ્તિત્વ માટે આવશ્યક સંબંધ નથી. પરિણામે આ સંબંધ બહાર પદાર્થોનું અસ્તિત્વ શક્ય છે. જ્યારે આપણે સરળ દ્રવ્યોના પ્રાગસ્તિત્વને વિચારવામાં સ્વીકારીએ ત્યારે આપણે દ્રવ્યોના સંયોજન યા જટિલ દ્રવ્યોના અસ્તિત્વને માત્ર આ અર્થમાં સમજી શકીએ.

પ્રતિપક્ષ :

સૃષ્ટિનો કોઈ જટિલ પદાર્થ સરળ અવયવોનો બનેલ નથી અને સૃષ્ટિમાં ક્યાંયે સરળનું અસ્તિત્વ નથી, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સૃષ્ટિમાં કોઈ પદાર્થ અવિભાજ્ય નથી, સૃષ્ટિમાં અનંત વિભાજ્યતા છે.

સાબિતી :

ધારો કે જટિલ પદાર્થો સરળ ભાગોના બનેલા છે. સર્વ બાહ્ય સંબંધો અને તેથી દ્રવ્યોના સર્વ સંયોજનો દિક્માં જ શક્ય છે. તેથી દિક્માં વ્યાપ્ત પદાર્થના જેટલા ભાગો હોય તેટલા ભાગો દિક્ના પણ હોવા જોઈએ. પરંતુ કાન્ટના મતે દિક્ સરૂપ છે, દિક્ના ભાગો સરળ નથી પરંતુ અવકાશો જ છે. તેથી જટિલ દ્રવ્યના ભાગો પણ સરળ હોઈ શકે નહીં. કારણ કે દિક્માં વ્યાપ્ત હોવાથી તેમનામાં અનેકાનેક તત્ત્વોનો સમાવેશ થશે.

આંતરિક ઘટનાઓ દિક્માં નહીં પણ કાળમાં હોવાથી તેમાં સરળ ભાગો હોય એવી દલીલ કરવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે અનેકતા ન હોય એવો કોઈ પદાર્થ પ્રત્યક્ષીકરણ (બાહ્ય કે આંતરિક) માં રજૂ થતો નથી. આ રીતે સૃષ્ટિમાં ક્યાંયે સરળનું અસ્તિત્વ નથી.

આમ, વિશ્વમાં નિરપેક્ષ રીતે સરળનું અસ્તિત્વ નથી. જડ તત્ત્વ અનંત રીતે વિભાજ્ય છે.

ઉકેલ :

જ્યારે સમગ્ર (whole) પ્રત્યક્ષીકરણમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેના ભાગો પણ તે જ સમયે પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું વિભાજન અનિશ્ચિત રીતે નહીં પણ અનંત રીતે આગળ વધે છે. પરંતુ સમગ્ર અનંત રીતે વિભાજ્ય છે એમ કહેવાનો અર્થ એ પણ નથી કે તેમાં અનંત સંખ્યામાં ભાગો સમાવિષ્ટ છે. અર્થાત્ સમગ્રમાં તેનું વિભાજન પહેલેથી જ આપવામાં આવેલ નથી. આવું વિભાજન વાસ્તવિક પૃથક્કરણમાં જ સાકાર થાય છે. આ રીતે દિક્ યા દિક્માં વ્યક્ત થતું

કંઈ પણ અનંત રીતે વિભાજ્ય છે, તો પણ આપણે એમ કહી શકીએ નહીં કે તેમાં અનંત સંખ્યાના ભાગો સમાવિષ્ટ છે.

જ્યાં સુધી આપણે ઇચ્છીએ ત્યાં સુધી અવકાશીય સમગ્ર (spatial whole) નું વિભાજન ચાલું રાખી શકીએ અને આપણે ક્યારેય કે કોઈ અંતિમ ભાગો પ્રાપ્ત કરી શકીએ નહીં. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે દેશીય (spatial) સૃષ્ટિમાં વસ્તુમાત્ર જટિલ છે. જટિલ હોવાનો અર્થ ભાગોનું બનેલ હોવાનો છે. પરંતુ ભાગો તરીકે ભાગો સમગ્રના વાસ્તવિક વિઘટનમાં જ નિષ્પન્ન થાય છે અને તેની પૂર્વે ક્યારેય નહીં. આપણે પદાર્થો સ્વયંની નહીં પરંતુ આભાસોની સૃષ્ટિની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે ભાગો પોતાની રીતે ક્યારેય અસ્તિત્વમાન નથી પરંતુ સમગ્રના આપણા વિભાજનમાં જ અસ્તિત્વમાન છે. આ રીતે સૃષ્ટિ યા સૃષ્ટિમાંનું કપણ સાન્ત યા અનંત સંખ્યાના ભાગોનું બનેલું છે એમ કહેવું યથાર્થ છે.

૧૫. અનુભવ નિરપેક્ષ સંવેદનશાસ્ત્રના નિષ્કર્ષો

પ્રાસ્તાવિક :

કાન્ટ અનુસાર દિક્ અને કાળ અનુભવની નિપજો નથી, પરંતુ શુદ્ધ સ્વરૂપો છે યા પ્રત્યયો છે કે જેમાં આપણું મન ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષોને ગુંથે છે. આધુનિક પદાર્થ વિજ્ઞાન પણ તેના સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતમાં આ જ નિષ્કર્ષ પર આવે છે અને જણાવે છે કે નિરપેક્ષ દિક્ અને નિરપેક્ષ કાળનું અસ્તિત્વ નથી. જ્યાં સુધી પદાર્થ કે ઘટના તેમને સભર બનાવે છે ત્યાં સુધી દિક્ અને કાળનું અસ્તિત્વ છે. અર્થાત્ તેઓ પ્રત્યક્ષીકરણના સ્વરૂપો છે. કાન્ટ પોતાના અનુભવનિરપેક્ષ સંવેદનશાસ્ત્રમાં દિક્ અને કાળની તથા પદાર્થ સ્વયંની ચર્ચા કરે છે. તેના નિષ્કર્ષ નીચે મુજબ છે.

નિષ્કર્ષો :

૧. આંતર-બાહ્ય એકતાના સ્વરૂપલક્ષી ઘટક તરીકે દિક્ અને કાળ.

દિક્ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના સર્વે આભાસોનું અને કાળ આંતરિક ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ છે. બાહ્ય ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણને પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. આંતરિક ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણી પોતાની આંતરિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એ જરૂરી નથી કે તમામ અભિવ્યક્તિઓ માટે વિષય તરીકે બાહ્ય પદાર્થો હોય તો પણ

માનસિક નિર્ણયો આપણી આંતરિક સ્થિતિ તરીકે હોય છે. માટે કાળ પ્રત્યક્ષ રીતે આંતરિક ઘટનાઓ અને પરોક્ષ રીતે બાહ્ય ઘટનાઓની સ્વરૂપલક્ષી આવશ્યકતા છે.

૨. દિક્ અને કાળના સંબંધો વાસ્તવિક પદાર્થોના જ્ઞાનની યથાર્થતા સ્થાપિત કરી શકે છે.

અનુભવપૂર્વેના દિક્ અને કાળના સંબંધની યથાર્થતા અનુભવના પદાર્થો માટે સ્થાપિત થાય છે. પરંતુ તે સંબંધો દ્વારા ‘પદાર્થ સ્વયં’ને જાણી શકાય નહીં. કારણ કે સંબંધો માત્ર ઘટનાઓ (આભાસો Phenomena) માટે યથાર્થ છે, પદાર્થો સ્વયં યા વાસ્તવિક અસ્તિત્વ માટે નહીં. તે આનુભવિક વાસ્તવિકતા છે તેની સાથે જ અનુભવનિરપેક્ષ વૈચારિકતા છે. ટૂંકમાં દિક્ અને કાળ જીવનની વ્યાવહારિક બાબતો માટે વાસ્તવિક છે, નિરપેક્ષ રીતે વાસ્તવિક નથી. વેદાન્તની પરિભાષામાં કહીએ તો પારમાર્થિક સત્તા નહીં પણ વ્યાવહારિક સત્તા છે. અંતિમ રીતે તે જ્ઞાનપ્રક્રિયાના આત્મલક્ષી સ્વરૂપો છે.

૩. દિક્ અને કાળ માત્ર આભાસોનું જ જ્ઞાન આપે છે.

દિક્માં જે કંઈ પ્રત્યક્ષીકૃત થાય છે તે ‘સ્વયં પદાર્થ’ નથી. આપણે જેને બાહ્ય પદાર્થો કહીએ છીએ એ માત્ર આપણી સંવેદનાની અભિવ્યક્તિઓ છે. દિક્ અને કાળ આપણને માત્ર આભાસોનું જ્ઞાન આપે છે. આપણે જે કંઈ પ્રત્યક્ષીકૃત કરીએ છીએ તે બધાને આપણે દિક્ અને કાળ દ્વારા રંગીએ છીએ. અર્થાત્ દિક્ અને કાળ દ્વારા રૂપાંતરિત કરીએ છીએ. જો આમ ન કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષીકરણ કરી શકતા નથી. આપણી આ પ્રત્યક્ષીકરણની રીતથી સ્વતંત્ર એવા પદાર્થો શું છે ? તે જાણવાનું આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી. શક્ય છે કે પદાર્થો વાસ્તવિક દિક્-કાળમાં અસ્તિત્વમાન હોય અને ન પણ હોય. દા.ત. માછલી પાણીમાં જીવન કેવું છે તે જાણી શકે પણ અન્ય માધ્યમમાં જીવન કેવું હોય તે જાણી શકે નહીં. દેવો અને ફરિસ્તાઓને આ જગત કેવું દેખાય છે તે આપણે જાણતા નથી. પણ આપણે માત્ર એટલું જ જાણીએ છીએ કે દિક્ અને કાળ દ્વારા પદાર્થનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરીએ છીએ.

તેમ છતાં કાન્ટ જણાવે છે કે આ અભાસી સૃષ્ટિમાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન શક્ય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પદાર્થનું સમાન રીતે પ્રત્યક્ષીકરણ કરે છે. તેથી આભાસી પ્રત્યક્ષોનું અનિવાર્ય અને સાર્વત્રિક જ્ઞાન શક્ય બને છે.

૪. ‘પદાર્થ સ્વયં’ માત્ર સંબંધો દ્વારા જ્ઞાત થઈ શકે નહીં.

આભાસ (phenomena) માત્ર સંબંધોનો સમુચ્ચય છે. જડતત્ત્વના સંબંધમાં આપણે માત્ર વિસ્તાર, ગતિ અને ગતિના નિયમને જાણીએ છીએ. તે બાહ્ય સંબંધો છે. આંતરિક બાજુ એટલે કે પદાર્થના સ્વ-લક્ષણો સંબંધી અનુભવનિરપેક્ષ પ્રજ્ઞોના ઉત્તરો આપવા શક્ય નથી. આપણે આપણી જાતને પણ આભાસો તરીકે જાણીએ છીએ. આભાસ એટલે ઈન્દ્રિયો સાથે કંઈનો સંબંધ. આથી ‘આભાસ’ શબ્દ આભાસ ન હોય એવા કંઈક એટલે કે સંવેદનશીલતાથી સ્વતંત્ર પદાર્થનો નિર્દેશ કરે છે તે “પદાર્થ સ્વયં” અગમ્ય રહે છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષીકરણ વિના જ્ઞાન શક્ય નથી. તેમ છતાં આ “અનુભવ નિરપેક્ષ પદાર્થ” (transcendental object) નો વિચાર સ્વીકારવા યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રત્યય રૂપ ઈન્દ્રિયોના દાવાઓને તે આભાસ સૃષ્ટિ પુરતા મર્યાદિત રાખે છે.

૫. દિક્ અને કાળ વસ્તુનિષ્ઠ છે.

આપણે દિક્-કાળમાં નથી પરંતુ દિક્-કાળ આપણામાં છે. આ વિરોધાભાસનો અર્થ એ છે કે દિક્ અને કાળ વ્યક્તિએ કરેલ પદાર્થના પ્રત્યક્ષીકરણના આત્મલક્ષી સ્વરૂપો છે. અને આત્મલક્ષીપણું માનવી માત્ર માટે સમાન છે. તેથી ખરેખર તે વસ્તુનિષ્ઠ છે. સરળ વાસ્તવવાદ અને વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં ‘વસ્તુનિષ્ઠ’ શબ્દની વ્યાખ્યા એ છે કે જે કોઈ પણ આત્મલક્ષી પાસાંથી મુક્ત છે. એટલે કે તેના જ્ઞાનમાં ઈચ્છા, ઊર્મિ કે જ્ઞાનની કોઈ સ્થિતિ પ્રવેશતી નથી. પરંતુ કાન્ટ અનુસાર ‘વસ્તુનિષ્ઠ’ એ છે કે જે સર્વ કાળ, સ્થળ માટે, મારા, તમારા અને સર્વને માટે સમાન હોય. આ અર્થમાં દિક્ અને કાળ વસ્તુનિષ્ઠ છે. ફાલ્કેનબર્ગ અનુસાર વસ્તુનિષ્ઠતા સાર્વત્રિક યથાર્થતા છે. જે સ્વપ્ન સર્વ કોઈનું સ્વપ્ન છે અને જેમાં સર્વએ વિહરવાનું છે તે સ્વપ્ન સ્વપ્ન નથી પણ વાસ્તવિકતા છે.

સમીક્ષા :

૧. અનુભવનિરપેક્ષ સંવેદનશાસ્ત્રના આધારે જો કોઈ એવા મંતવ્ય પર આવે કે જ્ઞાનમાત્ર પ્રત્યક્ષો (percepts)માંથી જ શક્ય છે તો તે મંતવ્ય યોગ્ય નથી. પ્રત્યયો માત્ર સામગ્રી છે. યથાર્થ જ્ઞાન ત્યારે થાય છે કે જ્યારે પ્રજ્ઞાશક્તિ દ્વારા તેનું સંયોજન કરવામાં આવે. ગાણિતિક નિર્ણયના સંષ્લેષક સ્વરૂપની સમજૂતી માટે ગાણિતિક નિર્ણયના પ્રત્યક્ષીકરણના સ્વરૂપ પર કાન્ટ ભાર મૂકે છે. દિક્-

કાળના શુદ્ધ પ્રત્યક્ષીકરણો પદાર્થના આનુભવિક ગુણધર્મો સાથે સંબંધિત ન હોવા છતાં તેઓ તેના પ્રત્યક્ષીકરણમાં સહવિકાસ કરે છે. આ સંદર્ભમાં કાન્ટ જણાવે છે કે મનના કેટલાક ભેદો બિનઆનુભવિક છે, જે આનુભવિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સહાયક થાય છે. માટે ગણિતશાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષો આનુભવિક ન હોવા છતાં આપણા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરે છે. અર્થાત્ ગણિતશાસ્ત્રમાં અનુભવનિરપેક્ષમાં સંશ્લેષક નિર્ણયો હોય છે.

૨. કંઈક અંશે કાન્ટમાં આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ જોવા મળે છે. કારણ કે દિક્નો પ્રત્યય સાપેક્ષ છે અને પ્રત્યક્ષીકરણની આપણી રીત પર નિર્ભર છે. જ્યાં સુધી પદાર્થની દિશા (પાસાં)ઓ આપણી ચેતનામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય તે સિવાય આપણે તેમનો નિર્દેશ કરી શકીએ નહીં. કાન્ટ દિક્નો આત્મલક્ષી વાસ્તવવાદ સ્થાપે છે. પરંતુ એમ પણ જણાવે છે કે તે તાત્વિક વાસ્તવવાદ નથી, એટલે કે તાત્વિક પદાર્થોને લાગુ પાડી શકાય નહીં. તે પ્રત્યક્ષીકરણનું અનુભવનિરપેક્ષ સ્વરૂપ છે, ઈશ્વરનું નહીં.

૩. મનોવૈજ્ઞાનિકોનો મુદ્દો એ છે કે દિક્નો આપણો ખ્યાલ આપણા માનસિક વિકાસ પર નિર્ભર છે. એટલે કે આપણી પાસે એકત્રિત થયેલા અનુભવ દ્વારા દિક્ નિશ્ચિત થાય છે. માટે અનુભવાતીત દિક્ની વાત કરવી અવૈજ્ઞાનિક છે. પરંતુ આપણે એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે કાન્ટને દેશીય પરિબળોની મનોવૈજ્ઞાનિક વિચારણા સાથે સંબંધ નથી. તેમનો હેતુ તો ભૂમિતિની સમજૂતી માટે દિક્ના અનુભવપૂર્વેના સ્વરૂપને સ્થાપિત કરવાનો છે. હકીકતમાં કાન્ટ વિજ્ઞાનને શક્ય બનાવતી પરિસ્થિતિઓને અને સ્વીકૃત માન્યતાઓનું પરીક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

લાંબા પ્રશ્નો :

૧. કાન્ટ ઉપર પડેલ આધુનિક ચિંતનધારાની અસરના તબક્કાઓ વર્ણવો.
૨. કાન્ટની દૃષ્ટિએ બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદના સમન્વયની સમસ્યા સ્પષ્ટ કરો.
૩. કાન્ટ અનુસાર બુદ્ધિવાદ-અનુભવવાદની સર્વસામાન્ય ખામીઓ જણાવો.
૪. કાન્ટ અનુસાર નિર્ણયોના સ્વરૂપો સ્પષ્ટ કરો.
૫. કાન્ટની પ્રાગાનુભવિક અને આનુભવાશ્રિત જ્ઞાનની સમસ્યા સ્પષ્ટ કરો.

૬. કાન્ટ અનુસાર વિશ્લેષક અને સંશ્લેષક વિધાનોના લક્ષણો વર્ણવો.
૭. કાન્ટ અનુસાર અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક નિર્ણયની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો.
૮. કાન્ટનું ચિંતન અજોયવાદમાં કેવી રીતે પરિણમે છે ? જણાવો.
૯. કાન્ટ અનુસાર દેશ-કાળની વ્યાખ્યા આપી સવિગત સ્પષ્ટ કરો.
૧૦. “પદાર્થોએ જ્ઞાનને અનુરૂપ થવું જોઈએ” સમજાવો.
૧૧. કાન્ટ અનુસાર મૂળ પ્રત્યયોના તાત્ત્વિક નિષ્કર્ષો જણાવો.
કાન્ટ અનુસાર વિચારણાના મૂળતત્ત્વો વિગતવાર સમજાવો.
૧૨. કાન્ટ અનુસાર શુદ્ધબુદ્ધિના સિદ્ધાંતો સવિગત સ્પષ્ટ કરો.
કાન્ટે આપેલ અનુભવને શક્ય બનાવતા સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરો.
૧૩. બૌદ્ધિક સૃષ્ટિવિજ્ઞાનનો પ્રથમ વિરોધ સવિગત સ્પષ્ટ કરો.
૧૪. બૌદ્ધિક સૃષ્ટિવિજ્ઞાનનો બીજો વિરોધ સવિગત સ્પષ્ટ કરો.
૧૫. કાન્ટ અનુસાર અનુભવ નિરપેક્ષ સંવેદનશાસ્ત્રના નિષ્કર્ષો વર્ણવો.
દિક-કાળ સંબંધી કાન્ટના વિચારોની સમીક્ષા કરો.

વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો :

૧. ‘સર્વ માનવી મર્ત્ય છે.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. ઐક્ય ૪ ૨. અનેકતા ૩. સમગ્રતા ૪. વાસ્તવિકતા
૨. ‘કેટલાક માનવી પ્રામાણિક છે.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. વાસ્તવિકતા ૨. અનેકતા ૪ ૩. સમગ્રતા ૪. ઐક્ય
૩. ‘રામ તેજસ્વી છે.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. ઐક્ય ૨. અનેકતા ૩. સમગ્રતા ૪. નિષેધ
૪. ‘ગુલાબ લાલ છે.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?

૧. સાન્તતા ૨. અનેકતા ૩. સમગ્રતા ૪. વાસ્તવિકતા જ
૫. ‘મન વિસ્તાયુક્ત નથી.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. નિષેધ જ ૨. અનેકતા ૩. સમગ્રતા ૪. વાસ્તવિકતા
૬. ‘ઈશ્વર અમર છે.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. સાન્તતા જ ૨. અનેકતા ૩. સમગ્રતા ૪. વાસ્તવિકતા
૭. ‘હવામાન ખુશનુમા છે.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. સાન્તતા ૨. દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ જ ૩. સમગ્રતા ૪. કાર્યકારણ સંબંધ
૮. ‘જો વિદ્યાર્થી મહેનત કરે તો તે પાસ થાય.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. સાન્તતા ૨. દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ ૩. સમગ્રતા ૪. કાર્યકારણ સંબંધ જ
૯. ‘ચોક સફેદ યા અસફેદ છે.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. સાન્તતા ૨. દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ ૩. પારસ્પરિક સંબંધ જ ૪. કાર્યકારણ સંબંધ
૧૦. ‘આ કદાચ ઝેર પણ હોય.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. સંભાવના-અસંભાવના જ ૨. દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ ૩. પારસ્પરિક સંબંધ ૪. કાર્યકારણ સંબંધ
૧૧. ‘આ ગુલાબ છે.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. સાન્તતા ૨. દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ ૩. પારસ્પરિક સંબંધ ૪. અસ્તિત્વ- અભાવ જ
૧૨. ‘પ્રત્યેક બનાવને કારણ હોવું જોઈએ.’ વિધાનનું મૂળતત્ત્વ કયું છે ?
૧. આવશ્યકતા-આકસ્મિકતા જ ૨. દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ ૩. પારસ્પરિક સંબંધ ૪. અસ્તિત્વ- અભાવ
૧૩. કાન્ટનો જન્મ ક્યારે થયો હતો ?
૧. ૧૭૨૪ જ ૨. ૧૮૦૪ ૩. ૧૭૭૨ ૪. ૧૭૦૪

૧૪. કાન્ટે કઈ ભાષામાં ડિઝર્ટેશન લખ્યું છે ?
 ૧. અંગ્રેજી ૨. લેટિન ૩. જર્મન ૪. હિબ્રુ
૧૫. નીચેનામાંથી કાન્ટનો ગ્રંથ કયો છે ?
 ૧. New Essay ૨. Enquiries ૩. Critique of Pure Reason ૪. Essays
૧૬. સમીક્ષાવાદી તત્ત્વચિંતક કોણ છે ?
 ૧. ડેકાર્ટ ૨. સ્પિનોઝા ૩. લાઈબ્નિઝ ૪. કાન્ટ
૧૭. New Essays કોનો ગ્રંથ છે ?
 ૧. લાઈબ્નિઝ ૨. હ્યુમ ૩. બર્કલે ૪. કાન્ટ
૧૮. કાન્ટને તેની રૂઢીવાદી નિદ્રામાંથી કોણ જગાડે છે ?
 ૧. લોક ૨. બર્કલે ૩. હ્યુમ ૪. વૂલ્ફ
૧૯. “ત્રિકોણને ત્રણ ખુણા હોય છે” નિર્ણય કેવા પ્રકારનો છે ?
 ૧. સંશ્લેષણાત્મક ૨. વિશ્લેષણાત્મક ૩. પ્રત્યયાત્મક ૪. અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષણાત્મક
૨૦. “ગુલાબ લાલ રંગનું છે.” નિર્ણય કેવા પ્રકારનો છે ?
 ૧. સંશ્લેષણાત્મક ૨. વિશ્લેષણાત્મક ૩. પ્રત્યયાત્મક ૪. અનુભવનિરપેક્ષ
૨૧. કાન્ટ અનુસાર પારમાર્થિકનો અર્થ
 ૧. અનુભવાતીત ૨. સ્વર્ગીય ૩. કાલ્પનિક ૪. કોઈ બીજા જગતનું
૨૨. $4 + 9 = 12$ કયા પ્રકારનો નિર્ણય છે ?
 ૧. સંશ્લેષક ૨. અનુભવનિરપેક્ષ ૩. વિશ્લેષક ૪. અનુભવનિરપેક્ષ સંશ્લેષક
૨૩. કેવા પ્રકારના નિર્ણયનું લક્ષણ અનિવાર્યતા છે ?
 ૧. અનુભવનિરપેક્ષ ૨. અનુભવસાપેક્ષ ૩. સંશ્લેષક ૪. અનુભવસાપેક્ષ વિશ્લેષક

૨૪. કાન્ટ અનુસાર દિક્ અને કાળ કેવા છે ?

૧. અનુભવના અમૂર્તિકરણો છે. ૨. પદાર્થોના સંબંધમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.
૩. પ્રત્યક્ષીકરણનું સામાન્યીકરણ છે. ૪. પ્રત્યક્ષીકરણની સ્વીકૃત માન્યતાઓ છે. જ

૨૫. સંબંધનું મૂળભૂત તત્ત્વ કોને લાગુ પાડી શકાય ?

૧. ભૌતિક દ્રવ્ય જ ૨. અભૌતિક દ્રવ્ય ૩. ઈશ્વર ૪. આત્મા

૨૬. કાન્ટનો આભાસનો અર્થ શું છે ?

૧. વસ્તુનું નિઠ્યા જ્ઞાન ૨. ઈન્દ્રિયો સાથે સામાન્ય રીતે કંઈકનો સંબંધ
૩. વિપરીત જ્ઞાન ૪. પદાર્થના હાર્દને જાણવાની એક રીત

૨૭. કાન્ટ અનુસાર ઈશ્વર

૧. અનુભવનિરપેક્ષ છે ૨. વિશ્લેષક પ્રત્યય છે. ૩. અનુભવનિરપેક્ષ ભ્રમ છે. જ ૪. વાસ્તવિક છે.

૨૮. કાન્ટ દિક્ કાળને કેવા માને છે ?

૧. વ્યક્તિ સાપેક્ષ જ ૨. વ્યક્તિ નિરપેક્ષ ૩. વિશ્લેષક ૪. ભૌતિક

૨૯. “શુભ સંકલ્પ સિવાય કશું જ સંપૂર્ણ શ્રેય નથી.” વિધાન કોનું છે ?

૧. હેગલ ૨. મૂર ૩. કાન્ટ જ ૪. એરિસ્ટોટલ

૩૦. “કર્તવ્ય ખાતર કર્તવ્ય” નો સિદ્ધાંત કોણે આપ્યો ?

૧. કાન્ટ જ ૨. હેગલ ૩. રોસ ૪. સ્ટિવન્સન

૩૧. કાન્ટે આપેલ બુદ્ધિની સર્વોપરી આંતરિક માપણીનો સિદ્ધાંત કયો છે ?

૧. દ્રષ્ટિ સૃષ્ટિવાદ ૨. નિરુપાધિક આદેશ જ ૩. સોપાધિક આદેશ
૪. સંઘર્ષનો આદેશ

૩૨. કયો વાદ જ્ઞાનમાં નવિનતાનો આગ્રહ રાખે છે ?

- (૧) અનુભવવાદ (૨) આદર્શવાદ (૩) બુદ્ધિવાદ (૪) તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ

૩૩. જ્ઞાનમાં સાર્વત્રિકતાનો આગ્રહ કયો વાદ રાખે છે ?

(૧)અનુભવવાદ (૨)આદર્શવાદ (૩)બુદ્ધિવાદ (૪)વાસ્તવવાદ

૩૪. સંશ્લેષણાત્મક વિધાનોને કયા વાદમાં મહત્ત્વ આપાય છે ?

(૧)અનુભવવાદ (૨)બુદ્ધિવાદ (૩)તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ (૪)આદર્શવાદ

૩૫. વિશ્લેષણાત્મક વિધાનોને કયા વાદમાં મહત્ત્વ અપાય છે ?

(૧)અનુભવવાદ (૨)આદર્શવાદ (૩)બુદ્ધિવાદ (૪)તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ

૩૬. કઈ સદી નવજાગૃતિકાળ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે ?

(૧)૧૮મી (૨)૧૭મી (૩)૧૫મી (૪)૧૬મી

૩૭. કયા તત્ત્વચિંતકને જીવનના છેલ્લા વર્ષોમાં દેવળ જવાનું ગમતું નથી ?

(૧)મૂર (૨)હ્યુમ (૩)કાન્ટ (૪)લોક

૩૮. કાન્ટ કોના બુદ્ધિવાદથી પ્રભાવિત હતા ?

(૧)હ્યુમ (૨)રિચાર્ડ (૩)લોક (૪)વુલ્ફ

૩૯. કોની માફક કાન્ટ પણ જ્ઞાનનું સંશ્લેષણ કરે છે ?

(૧)હ્યુમ (૨)રૂસો (૩)થોમસ એકવીનાસ (૪)રિચાર્ડ

૪૦. કોની જેમ કાન્ટ માને છે કે યથાર્થ જ્ઞાન સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન છે ?

(૧)બુદ્ધિવાદીઓ (૨)વાસ્તવવાદીઓ (૩)ભૌતિકવાદીઓ (૪)અનુભવવાદીઓ

૪૧. આપણા જ્ઞાનની સામગ્રી શામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે ?

(૧)બુદ્ધિ (૨)વિચાર (૩)મન (૪)અનુભવ

૪૨. કેટલાક વિચારો પ્રત્યક્ષાનુભવને લીધે જ પ્રાપ્ત થતા નથી તેમ કહેવામાં કોણ સાચા છે ?

- (૧)બુદ્ધિવાદીઓ (૨)વાસ્તવવાદીઓ (૩)અનુભવવાદીઓ
(૪)ઉપયોગિતાવાદીઓ

૪૩. કાન્ટ અનુસાર જ્ઞાનનું ઘટકતત્ત્વ કયું છે ?

- (૧)શબ્દ (૨)નિર્ણયો (૩)અક્ષરો (૪)ચિત્રો

૪૪. કાન્ટ અનુસાર જ્ઞાનના સંદર્ભમાં શું સત્ય છે ?

- (૧)પ્રત્યેક નિર્ણયો જ્ઞાન છે (૨)શંકા જ્ઞાનનું મૂળ છે (૩)પ્રત્યેક નિર્ણય જ્ઞાન નથી
(૪)માત્ર સંવેદનો જ્ઞાન છે.

૪૫. સંવેદનશક્તિ દ્વારા આપણને શું પ્રાપ્ત થાય છે ?

- (૧)વિષય (૨)રૂપ (૩)પ્રત્યયો (૪)કલ્પના

૪૬. કાન્ટ અનુસાર મનની પ્રક્રિયા કોને અનુરૂપ થાય છે ?

- (૧)પદાર્થ (૨)જ્ઞાન (૩)આત્મા (૪)જ્ઞાનેન્દ્રીયો

૪૭. કાન્ટ અનુસાર દેશ-કાળનો સંબંધ કોની સાથે છે ?

- (૧)અનુભવ (૨)પ્રત્યય (૩)સંવેદનશક્તિ (૪)બુદ્ધિ

૪૮. કાન્ટ અનુસાર કેવા પ્રકારના વિધાનો ગણિત અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોમાં સત્ય તરીકે સ્થપાઈ ચૂક્યા છે ?

- (૧)સંશ્લેષક અનુભવાશ્રિત વિધાનો (૨)પ્રાગાનુભવિક વિધાનો (૩)વિશ્લેષક પ્રાગાનુભવિક વિધાનો (૪)સંશ્લેષક પ્રાગાનુભવિક વિધાનો

૪૯. માનવજ્ઞાનના સ્ત્રોતનું અન્વેષણ કોણે કર્યું છે ?

- (૧)લોક (૨)દ્યુમ (૩)કાન્ટ (૪)ત્રણેય

૫૦. કોના મતે કાન્ટ અનુભવવાદ અને બુદ્ધિવાદની સમીક્ષા કરીને પોતાના દર્શનની શરૂઆત કરે છે ?

(૧)રિચાર્ડ ફાલ્કનબર્ગ (૨)હ્યુમ (૩)લોક (૪)વુલ્ફ

૫૧. દિક અને કાળ દ્વારા શાનું જ્ઞાન થતું નથી ?

(૧)ઘટનાઓ (૨)આત્માસો (૩)સ્વયં પદાર્થ (૪)એક અને બે બન્ને